

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
IV.

THE PENNSYLVANIA STATE
UNIVERSITY LIBRARIES

Doroshenko

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

Panteleimon Kulish

ПАНТЕЛЕЙМОН
КУЛІШ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. в о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Честина перша.

Життя Куліша й його літературно- громадська праця.

I.

Кулішів рід. Молоді роки. Шкільна наука в Новгороді Сіверську. Перші літературні інтереси. Університет. Учительська служба.

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 27. липня 1819. року в містечку Вороніжі Глухівського повіту на Чернігівщині.

Містечко Вороніж за Гетьманщини було сотенним містом Ніженського полку й заселилося десь у першій половині XVII. століття. Тоді, коли народивсь Куліш, місцевість тут була дуже глуха, кругом росли величезні ліси, Вороніж стояв осторонь од великих шляхів. Через те й у побуті своєму, і в мові Вороніжці зберегли багацько старовини.

Кулішів батько, Олександр Андрієвич, походив із старого козацького роду, перший відомий нам предок Куліша був військовий товариш Михайло Кулішенко з початку XVIII. ст.; його прадід був курінним отаманом у Вороніжі, а дід уже був рядовим козаком, але оженився з дочкою значкового товариша;

Кулішів батько володів у Вороніжі полями, сіножатями й галями й уважався людиною, як на ті часи, заможною. Але жив він просто, по-старосвітськи: сам орав у полі з наймитами, сам будував, майстрував, робив вози і всячину в господарстві. Олександр Куліш був одружений із воронізькою шляхтянкою Криськівною, від якої мав сина Миколу, що служив потім судовиком у Глухові; вона скоро померла, і Куліш одружився удруге з Катериною Іванівною Гладкою, сотниківною. Була се людина неписьменна, бо тоді й по дрібних панських домах не вважали за потрібне дівчат учити письма, але розумна і з чудовою пам'яттю. Батько був дуже палкої, гострої вдачі, мати тремтіла від його голосу, й діти боялися батька. Серед своїх сусідів мав він повагу й авторитет; його дуже поважали і слухались його порад.

Панько був сьомою або восьмою дитиною в батьків; але всі діти вмірвали одне за другим. Коли Панькові було чотири роки, помер його старший брат Тимофій, материн улюбленець, котрого вона вважала за якусь особливу, трохи чи неодинокую в цілому світі дитину. Після того мати перенесла всю свою любов на Панька, дитину дуже хоровиту, що почала балакати тільки на початку третього року. Батько мало звертав уваги на Панька, мов не добачав його у своїй хаті. Тільки вже

згодом, коли померла мати, і хлопець зостався сиротою, батько по-своєму виявив велику любов до сина, хоч поводився з ним суворо і втомляв хлопця примусовою наукою: віршами російського поета Державіна й арифметичними завданнями.

Поруч із двором Олександра Куліша жила сім'я його покійного брата Романа: мати з двома дочками; він був їхнім опікуном і держав у такому ж постраху, як і власну сім'ю. Панько часто грався з своїми сестрами у других. Одна з їх — Леся, була старша від його на чотирі роки; вона вивчила Панька читати по церковно-слав'янському, від неї наслухався він і великої сили народніх казок. Хлопець дуже любив Лесю і мріяв, що як виросте і стане багатий, то вбере її всю в золото. Та не судилося тим мріям справдитись: Леся одружилася з одним панком-п'яницею, і сей швидко загнав її в домовину.

У своїх споминах пізніше згадував Куліш про матір з великою любов'ю й зазначав той вплив, що вона мала на розвиток його розуму й фантазії. Вона „вміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народньої річі“ . . . Прості, невчені люде були товариством, що збиралось по дрібних дворянських світлицях у Вороніжі. Замість політики,

згадували вони про старовину, оповідували що-денні випадки, співали пісень українських . . . І не було кращого голосу, як у Кулішевої матері. „Ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; Хмельницина дійшла до неї — не перепинена чужоземніми співами. Вона у своєму старосвітському роді унаслідувала Гладківщину аж від Берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала, тільки було зітхне, задумається і знов співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка . . .“¹⁾

Ще одна людина мала великий вплив на малого Куліша, та й на всю його сім'ю: це була пані Уляна Мужилівська, сусідка Кулішів, заможна поміщиця. Серед простоти хуторянського побуту її хата визначалася вигодами й розкошами обстанови: в її господі вперше побачив Панько Куліш дорогі меблі, малюнки на стінах, срібний і порцеляновий посуд. Але не самим своїм багатством робила вона вражіння на сусідів; її природний розум, оригінальна вдача, нахил до мрійливості справляли на всіх велике вражіння, а малому Кулішеві здавалася вона якоюсь „царицею або богинею“. Пані Мужилівська мала вплив на старого Куліша, й за її намовою й порадою він оддав

¹⁾ Правда 1868. № 2, ст. 20--21.

Панька, замість до судової канцелярії, до гімназії в Новгород-Сіверську, за 30 верстов од Вороніжа.

Батько сам одвіз Панька до Новгорода Сіверського й помістив сина на квартирі в офіцерської вдови Хлопотової.

Новгород Сіверський — тихе, невелике місто, багате своїми історичними споминами ще з князівських часів, коли його князь Ігор Святославович ходив у свій відомий поход на Половців. Пізніше, за козацьких часів, у Новгороді-Сіверському рада вибрала гетьманом Дем'яна Многогрішного; пам'ятали околиці Новгородка — як називають це місто кругом — і Шведчину. Положений Новгород-Сіверський дуже гарно на високому правому березі Десни, а на лівому, скільки око сягне, розстилаються луги, затони, заливи, чорніють на обрію соснові бори, мріють далекі села. Кругом міста густі гаї й бори, поперерізувані ярами і проваллями навкола. Окрасою міста служать стародавній Спаський собор і Троїцький монастир із чудовим березовим гаєм. Місто само про себе не багате, малолюдне й тихе-тихе. Оживляла його тільки гімназія, заснована ще року 1789.; вона довгий час була одиноким розсадником освіти на всю північну й середню Чернігівщину; її двоповерховий кам'яний будинок і досі найбільша кам'яниця в місті, а довкола його великий і гарний сад.

Директором гімназії за часів Куліша був учений клясик Ілля Тимковський, вихованець ще старої Київско-Могилянської Академії. Одначе він мало встрявав у життя підлеглої йому гімназії, а наука в їй, особливо в нижчих клясах, мала старосвітський і дуже патріархальний вигляд. Першим учителем Куліша був Яків Яковович Ігнатєв, змальований ним пізніше в повісти „Яковъ Яковлевичъ“. Він учив аритметики, німецької мови, чистописання й малювання. Хоч Куліш був добре підготовлений, але щоб догодити вчителєві, цього було мало; треба було чогось иншого: батьки хлопців, привозячи дітей із вакацій, складали йому подарунки борошном, маслом, птицею та иншим. Це називалось „побувати в пана вчителя з пошаною“. Учинив цю пошану й Кулішів батько. По тому наука пішла зовсім гладко. В цього Якова Якововича й жив Куліш якийсь час згодом.

Невесело жилось Кулішеві в чужому місті. Хата Якова Якововича стояла самотою серед пустинних вулиць на краю міста; позад неї був глибокий яр, а за ним далеко було видно поле. В хаті, окрім учителя й його немолодої сестри Марфуші, не було нікого, й живому та вражливому хлопцеві довелось перебувати в товаристві цих двох холодних і сухих істот, не маючи відповідної молододї компанії. Та

й дома, в Вороніжі, коли приїздив Куліш на вакації, було невесело: мати рано померла, і хлопець жив сам із суворим батьком.

Зпершу, згадує сам Куліш, учився він дуже тупо й був послидушим між товаришами. Зупиняло його те, що не розумів московської мови. Поки було вивчиться гладко читати завдану лекцію, то вже й на-пам'ять її знає, а проте не розумів добре того, що витвердив з книжки . . . Переведено його з підготовної кляси до першої тільки за те, що гарно писав. Як же почав розуміти викладову мову, то легко став першим учнем. У четвертій клясі наскочив Куліш на такого вчителя альгебри, що затемняв свої виклади, аби змусити учнів до приватних у себе лекцій. Раз не зміг Куліш розв'язати задачі. Вчитель звелів йому стати навколішки. Куліш одказав йому: „Коли поставите мене навколішки, то я закину на віки альгебру; як же сей раз мені простите, буду добрим учнем“. Учитель таки поставив навколішки, а Куліш покинув альгебру. Прийшов роковий екзамен з альгебри, Куліш одвітував директорові Тимковському, що нічого-сінько не знає. „Дарма“, каже, „що нічого не знаєте, опісля поправитесь“. І поставив йому за екзамен повне число. За те ж учителі мови й історії не знали, як своїм учнем нахвалитись.

У старших клясах заприятнися Куліш із Петром Чуйкевичем, земляком із Вороніжа, з Діонісієм Подпруджніковим та Василем Сердюковим. Останній був дуже розвинутим юнаком, мав великий вплив на Куліша й захоплювався його до літератури. Куліш каже, що „поглядав на Сердюкова як на сонце, і багачко високого й чесного впоїв у себе від його“.

Ще в середніх клясах захопився Куліш малюванням. Змалку виявляв він до його хист і рисував дома крейдою по стінах церкви коней і все, що бачив, або про що чув. У школі в дяка Андрія порисував увесь псалтир і був за се битий. В гімназії, як подав він свій перший рисунок учителеві, той не поняв віри, що це його робота, аж поки не побачив своїми очима, як його новий учень рисує. Але вчитель Кирилов, що його прозивали „Шата“, мало чого сам міг його навчити, і Куліш разом з своїм товаришем Глотовим сам дбав про розвиток свого мальовницького таланту: покинувши нудні лекції, вони зачинались у хаті й цілими днями малювали, поправляючи один одному роботи. Кулішеві акварелі ходили по руках серед учнів.¹⁾

¹⁾ Пізніше, вже в університеті, знайшов Куліш кращого вчителя, і той учив його малювати з гіпсових фігур.

Літературні інтереси прокинулись у Куліша доволі рано. Його близький приятель Сердюков знав німецьку мову й захоплювався німецькими романтичними поетами, особливо ж уподобав собі Гете; він знайомив з його писаннями Куліша, і обидва товариші ділилися своїми літературними інтересами. Доходили до Новгород-Сіверська і твори українського письменства. Куліш уже в гімназії читав Гулака-Артемовського й повісти Квітки, причому „Маруся“ особливо припала йому до вподоби. Читав він з охотою й Гоголеві оповідання з українського життя. Та найбільш уподобав він великого російського поета Пушкіна. Кажуть, що він заходився був докінчити віршем нескінчену поему Пушкіна „Евгеній Онїгінъ“, і до того місця, де Пушкін описує баль у поміщиків Ларіних, із пишно одягнутими панями, додав свої два рядки:

О, сколько бь можно выжать слезь
Изъ этихъ блондъ, изъ этихъ розь.¹⁾

З цих рядків виходить, на думку молодого Куліша, що панські забави й безжурне панське життя за тих часів одбуваються коштом тяжкої праці і сліз їхніх кріпаків-селян.

¹⁾ О, скільки б можна викрутити сліз із цих блонд (старосвітське жіноче дороге убрання), із цих троянд.

Тоді ж Куліш склав невелику повістку „Циган“, надруковану пізніше в „Ластівці“ Гребінки¹⁾). Одного разу випадково у крамниці, де продавалися горіхи, зогледів Куліш збірник українських історичних пісень Михайла Максимовича²⁾), виданий 1834. року. Віддавши всі

¹⁾ див. стор. 117

²⁾ Михайло Максимович (1809—1873), родом із Полтавщини, потомок стародавнього козацького роду, вчився в тій же гімназії, в Новгород-Сіверську, де й Куліш, тільки на півтора десятка літ раніше. Він став професором зпочатку московського, а потім київського університету, де якийсь час навіть був ректором. З молодих літ захопився Максимович романтичним напрямком, що панував у тогочасній літературі, й особливо припали йому до серця думки письменників-романтиків про потребу досліджування народньої словесности, про те, що дійсної, правдивої поезії треба шукати не у штучних творах стародавніх клясиків, у їхніх одах та трагедіях, а в живій народній думі та пісні; простий народ, не знаючи письма, живучи осторонь од міської культури, від її штучного письменства, зберіг у своїй пам'яті те, що давно забули люде письменні й освічені: зберіг у своїх думках, піснях та переказах пам'ять про далеку старовину, про давніх героїв-лицарів, що билися колись за рідний край, і що про них народні співці-кобзарі поскладали думи. Цей інтерес до народньої поезії прокинувся в другій половині XVIII. віку в Англії, за нею в Німеччині, а потому й серед слав'янських народів. Він знайшов дуже вдячний ґрунт у нас на Україні, де ще все жило згадками про недавню казаччину, де була свіжа пам'ять про Гетьманщину й Запоріжжя, де сліпі бандуристи співали величні думи про козацьких героїв, де в устах простого люду жила розкішна поезія. І коли письменні люде в нас дійшли до думки, що тут, у

свої гроші, Куліш купив оцю книжку, що скоро захопила й його й Сердюкова. Він носився

живій народній мові і в усній словесности, а не в сухих вимучених творах старої „шкільної“ літератури треба черпати й форму і зміст для своїх творів, тоді то наступило відродження української літератури, так щасливо розпочате Іваном Котляревським а продовжуване Гулаком-Артемовським, Гребінкою, Квіткою та іншими письменниками. В 1819. році появилсь перше видання українських народніх дум під назвою „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсенъ“. Тут уміщено десять дум. Видав цю книжку князь Микола Цертелев. Він сам записав ці думи від сліпого бандуриста й видав їх, щоб вони не загинули для потомства. Слідком за Цертелевом видав збірник народніх українських пісень і Максимович („Малороссійскія пѣсни“ 1827. р.). Тут, окрім історичних пісень, подано ще пісні лірично-побутові й обрядові. До книжки Максимович додав передмову, де з'ясував високу красу й вагу народніх українських пісень. Передмова ця була написана з надзвичайним захопленням. Збірка пісень Максимовича швидко розійшлася поміж громадою і зробила велике вражіння не тільки на Українців, але й на людей чужих: славний російський поет Пушкін під вражінням цих пісень утворив постать Марії Кочубеївни у своїй поемі „Полтава“, й коли одного разу Максимович зайшов до Пушкіна, то застав поета за читанням своєї збірки. „Я обкрадаю ваші пісні“, сказав Пушкін. Особливо зрадів появі збірки пісень Максимовича М. Гоголь: він захоплювався цими піснями й написав спеціальну статтю про українські народні пісні, повну щирого ентузіязму. Заохочений цим успіхом, Максимович збірив далі пісенний матеріал і видав 1834. року нову збірку „Украинскія народныя пѣсни“; тут уміщені були думи й пісні з козацького побуту. Оце була та книжка, що потрапила до рук Кулішеві й що мала на нього такий великий вплив.

з нею скрізь, деклямував з неї народні думи й, нарешті, вивчив її всю на-пам'ять, щоб ніколи з нею не розлучатись. Величні образи героїв народнього епосу заволоділи його думкою, і вперше прокинулася в ньому національна свідомість.

Кулішеві не довелося скінчити гімназію. Матеріальні обставини батькові погіршали, й він заявив синові, що не зможе далі утримувати його в гімназії. Куліш подав директорві заяву про вихід, але той, шкодуючи талановитого хлопця, пораяв йому формально не виходити й порекомендував його на посаду домашнього вчителя у глухівського повітового маршалка Красовського.

Пробув Куліш у Красовського цілий рік. Після того був учителем двох паничів у самому Новгороді Сіверському. Тоді в Києві тільки-що відкрито університет; щоби вступити до його, треба було скласти іспит. Сердюков, приятель Куліша, уже був студентом київського університета, й Куліш рішив і собі спробувати вступити до університету. З небагатою грошми поїхав до Києва, але іспиту не видержав. Довелося йти знову на цілий рік у вчителі до одного пана. І аж тоді повернувся до Києва, склав іспити й записався зпочатку на словесний, а потім на юридичний факультет.

На словесному факультеті слухав Куліш лекцій літератури молодого тоді професора Михайла Максимовича, видавця українських пісень (див. вище). Вони познайомились між собою, і спільність літературних інтересів їх ізблизила. Куліш передав Максимовичеві збірку пісень, здебільшого, тих, що чув колись од матері. Для видаваного Максимовичем альманаху „Кіевлянинъ“ написав він дві легенди, що сам, певне, їх чув за дитячих літ у своєму рідному Вороніжі: „Від чого в містечку Вороніжі висох Плішевців ставок?“ та „Про те, що сталось з козаком Бурдюгом на Зеленому тижні“. Для „Кіевлянина“ писав Куліш і повість „Огнений Змій“. Максимович давав Кулішеві читати книжки й сильно допоміг його літературній освіті. Удвох вони працювали над народніми піснями, систематизуючи їх і розкладаючи за відділами, бо Максимович видавав пісні й далі. Від Максимовича перейняв Куліш захоплення повістями Вальтер-Скотта з стародавнього життя Англії й Шотляндії¹⁾.

Матеріальні недостатки не дали Кулішеві докінчити й університетської науки. А тут іще ректор університету, Москаль Неволін, присікався, вимагаючи від його документів про дворянство й без цього не хотів дозволити

¹⁾ Як побачимо далі, Куліш у своїх власних повістях дуже наслідував літературну манеру Вальтер-Скотта.

далі слухати лекцій.¹⁾ Куліш мусів покинути університет і шукати собі заробітку. Тоді допоміг йому Максимович, порекомендувавши його шкільному начальству як дуже талановитого юнака. Кулішеві дали посаду вчителя у дворянській школі в Луцьку на Волині. Уперше попав Куліш на Правобережну Україну, на Волинь, багату пам'ятками і споминами про старовину. В Луцьку пробув він недовго, всього сім місяців (р. 1842), але використав цей час із великою для себе користю: в луцькій школі була дуже гарна бібліотека, він перечитав тут багато книжок і вивчивсь дуже швидко французької й польської мови, бо більшість книжок у бібліотеці були саме французькі та польські²⁾. В Луцьку почав писати повість із часів Гетьманщини „Михайло Чарнишенко“, наслідуючи Вальтер-Скотого „Карла Сміливого“. В Луцьку вперше познайомився Куліш із польським товариством.

1) Тоді в російських університетах дозволялося вчитись тільки дворянам, а Куліш не мав паперів, що могли б доказати його „дворянство“.

2) Згодом вивчив Куліш мови: англійську, німецьку, італійську, еспанську, майже всі слав'янські, та ще латинську й єврейську (старо-жидівську); остання була потрібна йому для праці над перекладом Святого Письма, див. про це стор. 55. і 200.

II.

Учителювання в Києві. Етнографічні мандрівки. „Україна“ й „Михайло Чарнишенко“. Кирило-Методіївське Братство. „Чорна Рада“. Куліш у Петербурзі. Арешт і заслання.

Недовго пробув Куліш у Луцьку: його скоро переведено до Київва, де він дістав посаду вчителя у дворянській школі на Подолі. В Києві жилось йому тепер добре. Влітку на вакаціях робив він подорожі по Київщині, відвідував ті місця, що були свідками козацької слави і зберігали ще свіжу пам'ять про козаччину й гайдамаччину. Куліш прислухався до народньої розмови, записував пісні, легенди, а від старих дідів перекази про Запорожців, про гайдамаків, про часи польського панування на Правобережжю. Він з'їздив або сходив пішки майже всю Київщину. Особливо багато позаписував він цікавих переказів про старовину в околиці колишньої гетьманської столиці Чигирина, багато гарних історичних пісень записав у самому Суботові, що належав Богданові Хмельницькому, й де люде зберігали живу пам'ять про великого гетьмана. Подорожуючи, познайомився Куліш із польськими письменниками Грабовским та Свідзінським, що мали свої маєтки на Київщині. Се були дуже освічені люде й добрі знавці не тільки польської,

але й української історії. Куліш гостював у обох і багато говорив з ними про польсько-українські відносини в минулому. Вони ввели Куліша у світ польської літератури й історії. Гостюючи в Олександрівці Чигирин-ського повіту у Грабовського, Куліш написав (1840. року) поему „Україна“, що її видав, за допомогою своїх приятелів, у Києві в 1843. р., а в Ходоркові у Свідзінського — ідиллю „Орися“. Крім „України“, видав він 1843. р. в Києві ще й історичний роман „Михайло Чарнышенко или Малороссія 80 лѣтъ тому назадъ“ (по-московськи)¹⁾.

Ці роки (1843—45) були одні з щасливіщих у житті Куліша: нові цікаві знайомости, широкий світ поезії й науки, що розкрився перед ним, літературний успіх — усе це окрилювало його душу, впоювало радісний погляд на життя, ясні надії на будучину. Він малював собі у своїх думках широкі літературні й наукові пляни.

Тоді ж таки в Києві зав'язав він знайомости, що пізніше мали таку величезну вагу в його житті: з Тарасом Шевченком, Миколою Костомаровим і Василем Білозерським. Шевченко служив тоді при київській Археографічній Комісії й їздив з її доручення по Україні змальовувати пам'ятки старовини; Костомаров незадовго перед тим став професором історії

¹⁾ див. стор. 123.

в київськiм унiверситетi, а Бiлозерський, молодий панич iз Борзенщини, був студентом того ж унiверситету. Усiх iх незабаром злучили в одну тiсну сiм'ю — iнтерес до народньої поезiї, до iсторiї рiдного краю, а ще дужче — любов до народу й бажання допомгти йому в його тяжкiй долi поневiрiння у крiпацтвi. До iх гурту трохи згодом прилучилися ще деякi представники iнтелiгентної української молодi, от як, професор Гулак, студент Опанас Маркович та иншi, i з цього гурту виникло скоро невелике потайне товариство, що прибрало назву Кирило-Методiївського Братства — по iмени першовчителiв i просвiтителiв слав'янства. Братство мрiяло про вiльну спiлку слав'янських народiв, про велику всеслав'янську федерацiю, де б панували рiвнiсть, воля i братерство. Насамперед мала була б бути скасована крiпаччина, знищена неволя й пониження робiтних кляс, в якiй би формi ця неволя не виявлялась. Широко мала бути розповсюджена освiта й наука. Дiяльнiсть Братства мала виявлятися в уснiй i писанiй пропагандi iдей визволення крiпакiв, народньої освiти й iдей слав'янської взаiмности. Думка була скласти й видати пiдручники українською мовою з iсторiї, географiї, сiльського господарства, засновувати народнi школи. Але всьому цьому не судилося справдитися, бо не встигли ще

братчики як-слід згуртуватися і збалакатись, як на них спало велике лихо.

Року 1845. Куліш переїхав до Петербурга, де одержав посаду вчителя російської мови для студентів-чужоземців при петербурзькому університеті. Кулішем щиро заопікувався ректор університету й видний літературний діяч Плетньов, що ввів його до гурту щонайкращих російських письменників і відкрив йому шлях до праць у найкращих російських журналах. Тоді то Куліш надрукував у місячнику „Современникъ“, що його видавав поперед Пушкін, а потім Плетньов, перші розділи свого історичного роману „Чорна Рада“ (в російському перекладі), а в журналі для дітей „Звѣздочка“ помістив „Повѣсть объ українскомъ народѣ“, випущену незабаром і окремою книжечкою. Куліш піддержував живі зносини з київськими братчиками, листувався з ними, а на початку 1847. року одружився з сестрою одного з братчиків, Василя Білозерського, Олександрю, щирою українською патріоткою, що пізніше стала відома в укр. літературі під ім'ям Ганни Барвінок. Весілля відбулося в маєтку батьків молодої в селі Оленівці під Борзною 24. січня 1847. року. Боярином на весіллі був Тарас Шевченко. Повернувшись до Петербурга, Куліш почав ладитися в дорогу за кордон. За рекомен-

дацією Плетньова петербурзька Академія постановила вирядити його в наукову подорож із тим, щоб він вивчив слав'янські мови й після повороту став ад'юнктом Академії й заняв катедру слав'янських мов і літератур на університеті. Перед Кулішем слався широкий шлях наукової праці. Та тут сталася пригода, що розбила його долю й його щастя.

Ще як перед Різдом 1846. р. братчики зібрались були в хаті Гулака в Києві, то їхні розмови підслухав за стіною студент-Москаль Петров і доніс урядові, що ось мов би то існує потайне товариство, котре задумує перевернути ввесь лад у державі й одірвати Україну від Росії. Уряд страшенно перелякався і звелів арештувати всіх учасників Братства, кого виказав Петров і кого де можна було попасти. Всіх наказано везти до Петербурга. Куліша заарештували по дорозі за кордон у Варшаві й одвезли до Петербурга, де посадили до Петро-Павловської кріпости. Почалися тяжкі часи пересиджування в тюрмі й жандармських допитів.

Куліша допитували генерали Дубельт і Орлов. У своїх відповідях на допиті Куліш держався дуже твердо і сміливо. Він зовсім не скривав своїх поглядів, особливо, на завдання української інтелігенції й українського письменства. Коли його питали, що значили

його слова в листі до Костомарова „ось постривайте, настане, може бути, час, коли од одного звука труб упадуть стіни і твердині, для зруйнування котрих ви вважаєте потрібною зброю“, Куліш одповів на це, що не хоче критися з тим, що иноді думав, що, може бути, в українському народі знову повторяться страшні сцени Гайдамаччини з 1768. року з різнею панів; отже під трубами України розуміє він українську літературу, що доведе панів до того, що вони схаменуться і з доброї волі дадуть кріпакам свободу. На запитання, кого він розуміє у своїому листі під „про-роками“ відповів Куліш, що розуміє українських письменників, котрих горяча любов до людства примушує їх звертати увагу громадянства на тяжке становище простого люду. Його запитали, кого він називає українськими діячами; Куліш одповів, що Квітку, Шевченка й самого себе.

Взагалі всі відповіді Куліша на допитах дишуть великою самоповагою, спокоєм, почуттям своєї правоти, в їх помітно часом і легке глузування в відповідь на запити слідчих, що в кожному слові й вислові добачали якесь „державне злочинство“. Між иншим, Куліша запитувано: „Що значить ваш підпис ‚рукою властною‘, як колись підписувались українські гетьмани? Звичайно, Куліш пояснив, що

„власний (а не „властный“) означає московське: „собственный“.

Не знайшовши досить мотивів для обвинувачення в листуванні, слідчі взялися за Кулішеву книжечку: „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“. На підставі доповіді Дубельта цар Микола вирік свою резолюцію: продержати Куліша ще два місяці в кріпості (а він і так уже насидівся кілька місяців), а потім заслати його кудись у далекі губернії з заборонною писати і служити в міністерстві народньої освіти. Всі книги Куліша, що вийшли до того часу, заборонено.

По відсидженні ще двох місяців, Куліша заслано в Тулу. З ним поїхала й його молода дружина.

Невесело жилося подружжю Кулішів у Тулі. Зпочатку, поки жінці надсилали кошти з дому від батьків, жили ще сяк-так, а далі заглянули до хати й злидні. Дійшло до того, що Куліш мусів заробляти на прожиток столярством, роблячи з дерева божники — підставки для ікон, які продавав побожним людям. Згодом допущено Куліша до платної урядової служби, але платня була мала й робота надто нецікава. Проте Куліш не падав духом. Опорою й розрадою служила йому вірна дружина й наукова робота.

Три роки і три місяці свого невільного життя в чужій непривітній Тулі не змарнував

Куліш дурно. Він учив чужі мови, працював над історією, готував до друку історичні й етнографічні матеріали. Його приятель, професор московського університету Осип Бодяньський, заслужений діяч на полі української історії, надсилав йому нові книжки й матеріали, позичав книжки для наукової роботи, то-що.

III.

Куліш знову на волі. Праця в Петербурзі. „Основа“. Початок зміни в поглядах Куліша на козаччину й розрив із українським громадянством.

З великими труднощами вдалося Кулішеві через три роки добути дозвіл на виїзд із Тули й оселитися знову в Петербурзі. Тут жив він, заробляючи перекладами і працею по журналах, друкуючи свої писання під чужим ім'ям або під псевдонімом. Якийсь час прожив він на Полтавщині, де почав будуватись хутором на ґрунті, відданому йому для користування безплатно одним із приятелів.

Та ось помер у 1855. році цар Микола, і в Росії повіяло свіжішим духом. Новий цар Олександр II., бачучи, до чого довела Росію політика його батька, коли довелось терпіти великі невдачі у кримській війні, мусів попустити громадянству волі. Ожила література,

серед громадянства забалакали про потребу реформ, про скасування кріпацтва. Повернуто з заслання кирило-методіївських братчиків, зпочатку Костомарова, потім Шевченка. Обидва з'їхались у Петербурзі. Ожило й українське громадянство. В Петербурзі згуртувалася ціла громада земляків, що почали думати про видавництво українських книжок, про заснування журналу. Отоді то й почався час найбільш гарячої праці для Куліша. Він із усім запалом узявся за українську літературну працю: видав 1856. року в Петербурзі перший том своїх славних „Записокъ о Южной Руси“, з котрих думав було зробити енциклопедію українознавства; рік пізніше появилася другий том „Записокъ“, роман „Чорна Рада“, „Граматка“ для народу, видання проповідей священника В. Гречулевича, перероблене самим Кулішем і ним же зредатоване, видання творів Марка Вовчка; у 1858. р. видав Куліш повісти Квітки і свою книжечку про батька української прози. А далі заснував власну українську друкарню, приступив до видання дешевих книжок для народнього читання і протягом трьох років видав коло 40 книжечок-„метеликів“ під загальною назвою: „Сільська Бібліотека“, де були друковані кращі твори тогочасних українських письменників; Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Квітки, Мордовця, Ганни Барвінок, Стороженка й ин.

Куліш носився з думкою видавати український журнал і пускати переклади на українську мову світових творів, щоб розвинути рідну мову і збагатити рідне письменство. Про свої тогочасні пляни писав він іще 1857. р. до одного свого приятеля, пана Галагана: „У мене така думка, щоб дати южноруському слову громадянство. Ми збагатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у Москалів не було. Тепер треба взяти своє назад з лихвою, не вважаючи на те, що хазяйствував на нашому добрі Пушкін і інші. Оце я, оддыхаючи, переложив по-нашому перву пісню Чайльд Гарольда так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська та наша. Переложу ж і три останні, і побачите, коли не буде добре. Таксамо треба переложити Гамлета, Вільгельма Теля, Геца фон Берліхінгена і Ламермурську Молоду, щоб виробить форми змужичалої нашої мови на послугу мислі всечоловічній... одно-два популярних созданій — і словесность пустила б глибоко коріння у свій рідний ґрунт.“

Але видавати журнал „Хату“, про що клопотавсь Куліш, начальство йому не дозволило, й він видав у 1860. році тільки альманах „Хата“, де вміщені були нові твори Шевченка, Марка Вовчка, Номиса, Ганни Барвінок, власні Кулішеві та інших авторів. Одночасно видав

Куліш чотирі томи своїх повістей із українського життя, писаних російською мовою.

Та найбільшої напружености й різноманітності досягла Кулішева робота, коли в 1861. році почав виходити в Петербурзі український місячник „Основа“, під редакцією Кулішевого шурина, колишнього кирило-методіївського братчика, Василя Білозерського. Куліш зробився душею цього журналу: він містив у ньому провідні статті громадського змісту, критичні й літературно-історичні розправи, огляди українського письменства й рецензії на окремі твори, історичні розвідки, поезії, поеми, оповідання, повісти. Друкував він свої писання двома мовами: більшу частину, по-українськи, але децю й по-російськи. Бажаючи довести, що українська мова зовсім годиться до поважної наукової прози, Куліш почав друкувати в „Основі“ наукову „Історію України од найдавніщих часів“, але зупинився на першому розділі й дав пізніше лиш два окремих нариси про Хмельницину й Виговщину, хоч мав у своєму пляні написати ще про „Бруховеччину, Дорошенківщину, Поповичівщину, а там і про Мазепині порядки, і про Шведщину, і про безпутню Розумівщину“. У своїх публіцистичних статтях: „Полякамъ объ украинцахъ“ і „Отвѣтъ Дню“ Куліш полемізував із польськими й російськими часописами, що

дивились на українство як на провінціалізм, як на частину одні — польської, другі — російської культури. В „Основі“ надрукував Куліш багато своїх поезій, з котрих склалася ціла книжечка „Досвітки“, видана в Петербурзі 1862. року.

Одночасно з „Основою“ гурток Українців почав видавати в Чернігові (1861—1863) газету російською й українською мовою; „Черниговській Листокъ“ під редакцією відомого поета-байкаря Л. Глібова. Куліш також брав участь у цій газеті й надрукував у ній кілька своїх поезій. І в „Основі“ і в „Черн. Листку“ друкував Куліш свої поезії звичайно під ріжними псевдонімами. Взагалі він дуже широко вживав ріжні прибрані наймення, — бібліографи нараховують їх цілі десятки!

Куліш дуже поважно ставився до справи вироблення української мови, як орґану про-світи й науки, він сильно дбав про те, щоб українська мова здобула собі право громадянства в культурному вжитку, в школі і, наскільки тоді було можна, навіть у справах державно-офіціальних. Про це свідчить історія з перекладом одного закону на українську мову. Саме тоді, як почала виходити „Основа“, на початку 1861. року, сталося скасування кріпацтва в Росії. Російський уряд оголосив царський маніфест, підписаний Олександром II.,

а слідком за тим оголошено збірку законів, під назвою: „Положеніє о крестьянахъ“, де докладно обговорювались умови визволення, нове становище селян і їх майбутні відносини до поміщиків. Бажаючи зробити це „Положеніє“ доступним задля українського селянства, Куліш звернувся до уряду з пропозицією перекласти „Положеніє“ й видати офіційально для розсилки по українських губерніях. Уряд зустрів думку Куліша прихильно, і вже 15. березня 1861. року дано на це царський дозвіл. Видати переклад мала Канцелярія Державної Ради. Куліш узявся за роботу, і швидко переклад був закінчений і вже зложений у державній друкарні. Але тут виникло непорозуміння щодо мови перекладу. Урядовці Державної Канцелярії хотіли, щоб це був простий виклад народньою говіркою „Положенія“, так, щоб тільки найбільш незрозумілі московські слова роз'яснено українською мовою¹⁾, й намагалися змін у перекладі. Тоді Куліш роз-

¹⁾ Куліш дивився на свій „Спільний устав про підданих“ як на дуже важну річ, котра могла б стати підставою до нового заведення української мови до законодавства, як це було колись за князів та гетьманів. Він уживав, напр., у своїм перекладі чимало слів і термінів з старої української юридичної мови, писав: „піддані, державці, скарбовий, громада“, а Державна Канцелярія вимагала, щоб у перекладі стояло: „крестяне, поміщики, казенний, общество“.

сердився й забрав назад уже готовий і складений текст свого перекладу, не згоджуючись на поправки, яких вимагала Державна Канцелярія. Так цей переклад і не побачив світа. Дехто з людей, що знали близько цю справу, докоряли Кулішеві, що він своєю впертістю загубив справу, яка могла мати велике принципіальне значіння: російський уряд, видавши один раз закон по-українськи, мусів би був, мовляв, і на далі додержуватися друкування законів для українського народу його рідною мовою, й, таким чином, промощено б шлях для вжитку української мови в офіційальних справах. Але ж ті, що докоряли Кулішеві, не звернули уваги, що Куліш саме й обстоював гідність української мови як органу вищої думки, він не хотів погодитися з тим, щоб її уживано тільки як „сільський жаргон“, лишень для пояснення того, що не зовсім розуміють темні люде. Отже річ тут була не в самій лишень упертості Куліша . . .

Часи видавання „Основи“ (1861.—62. рр.) були добою найбільшої популярности Куліша серед українського громадянства: його високо цінили й поважали за його невсипущу літературну працю, і він це сам бачив і розумів. Коли йому доводилося приїздити на Україну, як це було влітку 1860. р., його зустрічали земляки з великою повагою, навіть із ентузі-

язмом, як справжнього провідника українського руху. Перебуваючи того року влітку в Полтаві, він писав звідти до одного свого приятеля до Петербурга: „Я не стрічав людини, яка б при моєму імені не виявляла радості, що доля привела її побачити мене . . . Моя репутація як письменника скрізь одчиняє мені двері, і скрізь мені раді“. Авторитет Куліша признавали й такі діячі, як Шевченко й Костомаров. З далекої Галичини й Буковини, де тільки-що почала займатися зоря національного відродження, звертались до його люде, як до провідника національного українського руху.

Але вже набігали темні хмарки на відносини між Кулішем і українським громадянством, і в поглядах Куліша почали заходити зміни, що довели згодом до повного розриву між ним і усім громадянством.

„Основа“ перестала виходити при кінці 1862. р. Незабаром потому російський уряд почав нові утиски над українським словом. Ще як виходила „Основа“, й коли Костомаров на її сторінках закликав громадянство скласти гроші для видання українських книжок для народу, деякі московські газети почали писати, що Українці думають одділитись од Росії, що діло тільки починається такими ніби-то невинними заходами, як книжки

для народу: один московський журналіст писав, що утворення української літератури річ дуже небезпечна для Росії, бо „мужицька мова, ставши мовою літературною, розколе імперію по самій серцевині“, що український літературний „сепаратизм“ страшніший для Росії, ніж оружане польське повстання, яке саме тоді почалося. З другого боку, польські нани на Правобережжю репетували, що українські книжки сіють серед селян бунтарські думки, і що діло може дійти до нової „гайдамаччини“. Перелякане начальство заборонило продавати на Правобережній Україні „Грамотку“ Куліша й закрило українські народні школи, що почали були засновуватись на Україні після 1861. року. Нарешті, в 1863. р. міністр Валуєв видав наказ, щоб не дозволяти зовсім друкувати книжки українською мовою для народу¹⁾.

Все це робило дуже тяжке, гнітюче вражіння на Куліша з його палкою вразливою вдачею. В усіх невдачах, що спадали на українську справу, він немало винуватив і самих земляків, — мовляв, не так усе робили, як треба. Коли виходила „Основа“, Куліш раз-у-раз сперечався з її редактором, своїм шурином Василем Білозерським. Кулішеві

¹⁾ Се був той міністр, що сказав: „не было, нѣтъ и быть не можетъ никакого малороссійскаго языка.“

хотілося самому верховодити в такій близькій і дорогій для нього справі, як видання українського журналу, й він сердився, коли Білозерський його не слухався, або робив навпаки. Та не тільки з Білозерським, але і з другими земляками почали виявлятись у Куліша суперечки й непорозуміння: річ ішла про його погляди на козаччину і взагалі на наше минуле.

Вже не раз і раніше Куліш висловлював критичний погляд на козаччину. В той час, як Шевченко або Костомаров ідеалізували козаків як борців за волю народню, Куліш уже у своїй „Чорній Раді“ з більшою симпатією малював представників культурної кляси козацької старшини, ніж демократичного й завязаного Запорожжя. Чим глибше входив він в ознайомлення з історичними джерелами, друкованими й рукописними, а особливо з тими, що походили з польської сторони, тим більше в'являлись йому козаки не поборниками правди і свободи, а темними руїниками, що, не маючи ясної думки про державу, про волю рідного краю, нищили на своїй землі те, що здавалося Кулішеві найціннішим із усього й найдорожчим — здобутки культури. Куліш почав недовіряти українським джерелам, козацьким літописам, гадаючи, що більше правди можна знайти в освічених і культурних письменників польських. У передньому слові до

своїї „Історії України од найдавніших часів“ (в „Основі“) Куліш перестерігав читачів, що він покаже їм не ту старовину, яку вони звикли собі з книжок уявляти: „звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати; тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу; росло в нас багато дечого й опріч козаччини“ . . . У своїй поемі „Великі Проводи“, друкованій тоді ж таки в „Основі“, протиставить Куліш освіченого, культурного Голку (Немирича) завзятим і темним руїнникам — козацькій голоті.

Поставившись негативно до козаччини й до її ролі в історії рідного краю, Куліш помалу починає неприхильно ставитись і до тих, що дивилися на козаків як на найкращий цвіт історії, як на героїв правди й волі — міняються відносини Куліша до його приятелів: історика козаччини Костомарова й її поета Шевченка. Поки ще Шевченко був живий, Куліш виявляв до його як-найбільшу повагу й поезію його ставив так високо, як може ніхто. З усіх його листів до Шевченка, з усіх заходів коло видання його творів, з усіх писаннів Куліша того часу віє глибока його повага перед Шевченковим генієм і признання великої національної ваги його поезії. Куліш щиро піклувався

про те, щоб поширити освіту і світогляд Шевченка, був добрим і розумним його дорадником у літературних справах. Коли помер Шевченко, Куліш сказав найкращу промову над його домовиною, а в статті „Чого стоїть Шевченко як поет народній“ з'ясував його значіння для України.

Та пройшло кілька років, і Куліш уже інакше дивиться на Шевченка й його поезію...

IV.

Зносини Куліша з Галичиною. Служба в Польщі. Куліш переносить свою працю за кордон. Розрив із земляками. Останній побут Куліша у Львові.

Коли в Росії почались утиски над українським письменством і національним рухом, Куліш ізвернув свій погляд на Україну закордонну, на Галичину й Буковину, де саме тоді почав розгорятися жвавий національний рух.

Більш вільні політичні порядки під Австрією давали тут змогу вести культурно-національну роботу, видавати книжки й журнали, але українська справа мала й тут великих ворогів, і серед чужих, і серед своїх. Народ тут був, як і на Наддніпрянщині, темний і забитий, а інтелігенції було мало, була вона несвідома й одірвана від рідного ґрунту чужою

школою й культурою. Тільки серед молоді прийнялися народолюбні думки й національні українські погляди, занесені сюди творами Шевченка, „Основою“ й іншими українськими виданнями початку 60. років. Вони то розбудили живе національне почуття серед спольщеної та онімечченої української інтелігенції Галичини й Буковини.

Куліш уперше побував у Львові 1858. року; тоді він познайомився тільки де з ким із старших громадян. Року 1861. побував він у Львові удруге; тоді зійшовся він з молодшою громадою й зав'язав листовні зносини і з Буковинцями. Куліш побачив, що в Галичині воскресло на давньому попелищі національне почуття, й що тут продовжується діло, розпочате українською літературою в Росії. У Львові почали виходити журнали, зпершу „Вечерниці“, потім „Мета“, „Нива“ . . . і всі ті журнали жили тими думками, що й „Основа“, та передруковували в себе твори українських письменників. У Куліша, як писав він до одного приятеля, аж повеселішало на душі, коли він усе це побачив, і він рішив, що мусять допомагати українській справі на галицькому ґрунті, як частині загально-української національної справи. Він почав давати свої писання до молодих галицьких журналів, посилав до Галичини свої видання, завів з га-

лицькими земляками широке листування. Сам Куліш у кінці 1864. р. поїхав служити до Варшави, де дістав доволі значну посаду. Землякам ця служба Куліша в Польщі дуже не подобалась: вони вважали, що не годиться Українцеві служити там, де пригноблюють другу народність — польську, де після втихомирення повстання 1863. р. російський уряд заходився винищувати ознаки місцевого національного життя й заводив своє обрусіння. Та Куліш инакше дивився на цю справу.

Йому здавалося, що приборкання польщини, особливо, на українських землях, наприклад, у Холмщині, лежить в інтересах української справи, дарма що це приборкання велось у формі обрусіння, якого зазнавав заодно й елемент український. Куліш уважав, що відбудова історичної Польщі в межах 1772. року, про що мріяли польські патріоти, була б загибіллю для України. Коли його питали, чи добре ж це, що по українських селах Холмщини заводять науку російською мовою, Куліш відповідав, що, мовляв, треба провести як-мога глибшу борозну між Українцями й Поляками, а такою борозною якраз і буде російська мова. Окрім цих принципіальних мотивів, вабила Куліша ще й змога жити в Варшаві, де багато архівів та бібліотек, де переходяться найцінніші матріяли до української історії. Та

все-таки не служба в Польщі порізнила Куліша з земляками, а той рішучий зворот у його поглядах на козаччину і взагалі на історичне минуле України, що яскраво виявився в писаннях Куліша при кінці 60. років.

В Польщі прослужив Куліш недовго. Його живі зносини з Галичиною, участь у тамошніх українських виданнях — не могли подобатись російському урядові. Саме тоді російський уряд допомагав москвофільській партії в Галичині, яка заявляла, що, мовляв, ніякого окремого українського народу немає, і що Галичанам просто треба взяти готову російську мову й письменство та користуватися ним для своїх культурних потреб. Із Росії піддержували москвофільські видання грошми, викликали видніщих москвофільських діячів на службу в Росію. Куліш же отверто підтримував українську національну партію („народовців“) у Галичині, й це йому поставлено на карб. В 1867. р. йому запропоновано на вибір: або зректись у пресі прилюдно своїх українських поглядів, або покинути службу. Куліш без вагання вибрав друге, й його звільнено з посади без прохання.

Заощадивши собі на службі трохи грошей, Куліш виїхав за кордон і провів тут більшу частину 1868.—1871. років. За цей час він багато писав по-українськи для галицьких журналів. Дивлячись на ослаблення українського

руху в Росії, Куліш приходив до все дужчого переконання, що треба головну увагу звернути на українську роботу в Галичині. Він писав тоді в листі до одного свого приятеля, що „в нас у Києві не розуміють, що тепер у Галичині вся суть українського питання“. І от він заходжується піддержувати новий український журнал у Львові, „Правду“, допомагає йому коштами, посилає туди свої нові писання: повістки „Потомки українського гайдамацтва“, „Олекса Товкач“, розповіді: „Перший період козацтва аж до ворогування з Ляхами“, „Погляд на устну словесність українську“ й цілий ряд поезій. Саме тоді забирається він перекладати Святе Письмо на українську мову, прозою й віршем, надаючи велику вагу тому, щоб ці переклади мала українська Галичина. У Львові видав Куліш віршований переклад книги „Йова“ (під псевдонімом Павла Ратая), „Псалтирь або книгу хвали Божої“ і „Святе Письмо, перша частина Біблії, п'ять книг Мусієвих“. У Відні вийшов Кулішевий переклад чотирьох євангелістів. Тоді Куліш заприятелював особливо з двома галицькими земляками: вченим фізиком і астрономом Іваном Пулюєм, і педагогом і письменником Олександром Барвінським, що пізніше грав видатну роль у громадському житті Галичини. Перший допомагав Кулішеві перекладати Святе Письмо, а другому сам

Куліш пособляв скласти першу українську хрестоматію для гімназій у Галичині.

Повернувшись з закордону в 1871. році, Куліш почав знову шукати служби і знайшов її в Петербурзі, в міністерстві шляхів, де йому доручено редагування офіційного журналу міністерства. Куліш хотів сполучити службу у столиці з' роботою по архівах і бібліотеках. Саме тоді заходився він друкувати свою давно підготовлювану велику історичну працю, для якої збирав матеріяли ще по варшавських архівах. Це була „Історія возсоединенія Руси“, що її перший том вийшов 1874. року (того самого року появилася другий том цієї праці, а в 1877. р. — третій). В кінці того ж року Куліш покинув державну службу і вже більш до неї не вертався.

„Історія возсоединенія“ посварила Куліша не тільки з усім національно-настроєним українським громадянством по обох боках тодішнього австрійсько-російського кордону, але і з деякими особистими приятелями. Раніше з ним сперечалися, вважали, що він де в чому переборщує; тепер як прочитали цю працю, то стали його вважати трохи не за зрадника й одступника — настільки висловлені Кулішем у ній його погляди на історичні, національні й літературні відносини на Україні здалися суперечними всьому тому, чим була перейнята його

власна попередня діяльність. Особливо вразила всіх та різкість, з якою виступив Куліш проти Костомарова й Шевченка, називаючи першого „вченим оборонцем розбійників“, якими ніби-то були козаки, а Шевченкову музу за те ж саме обзиваючи „полуп'яною“ й „розпущеною“. Куліш щиро дбав про те, щоб дійти до історичної правди; до своїх висновків доходив цілими роками невсипущої пильної праці над джерелами української історії, довгими роздумуваннями, важкими зусиллями й боротьбою з самим собою. Нелегко все те йому давалося. Широка громада не могла того всього знати і збагнути: вона бачила перед собою писання, в яких Куліш заперечував усе те, що було непорушною догмою для українських патріотів, і що він сам допоміг було колись звеличити й поставити високо, як національні святощі. Це було в очах громади „зрадою“, цього не могли простити Кулішеві, й між ним та українським громадянством повстала глибока прірва взаємної відчужености й непорозуміння. Куліш платив погордою до „юрби“, яка його не хотіла зрозуміти, і ще більше замикався у своїй гордій самотині та дуже впірався на своїх антикозацьких поглядах. Він не хотів рахуватися з обставинами, не хотів розуміти того, що своїми виступами служить зовсім не історичній правді, якої не було в його крайностях,

а — ворогам української справи, котрі тішилися з того, що один із провідників українства опинився в „одступниках“ од його.

На ґрунті цього самого непорозуміння, наслідком різьких виступів Куліша проти козащини і традиційного розуміння української історії, розійшовся Куліш і з своїми галицькими приятелями, і взагалі з українською громадою в Галичині. Іван Франко дуже вірно вияснює суть непорозумінь між Кулішем і Галичанами. „Куліш“, каже він, „приступив до зносин з Галичанами, мало знаючи Галичину, її історію, тогочасний її стан, тогочасну її інтелігенцію, її потреби й бажання. Він, уважаючи себе по смерті Шевченка першим українським поетом, критиком, писателем, ученим, хотів подати Галичанам свої думки, що вже тоді були значно здискредитовані в Росії. А будучи людиною дуже вразливою, самонадійною й палкою, він мусів збитися з дороги й заплутатися серед виру суперечностей і складних відносин, який уявляла з себе тодішня Галичина. Зпочатку, приходячи до Галичини з антипольськими й козаколюбними ідеями, висловлюваними в „Основі“, Куліш зразу немов попав у тон тої польсько-української суперечки, що йшла тоді в Галичині. Але його неприхильність до Поляків була книжкова, вичитана з літописів і актів XVI.—XVII. віків, а не була виразом ніяких

пекучих сучасних інтересів і кривд, як це відчували Українці в Галичині. Отим то, коли з тих самих актів Куліш видобув зовсім інші погляди на польсько-українські відносини в минулому та почав ці погляди різько й безапеляційно висловлювати перед галицькою громадою, то не тільки розійшовся з нею, але своїми виступами міг тільки шкодити українській справі в Галичині.“

Куліш надрукував 1876. р. у „Правді“ розвідку „Мальована Гайдамаччина“, де таксамо, як і в „Історії возсоединенія Руси“, різько осудив козаччину й гайдамаччину: „Руїна була результатом Хмельниччини; руїна була єдиним ідеалом і гайдамаччини; нічого людського не знаходимо про гайдамаків ні в архівах того часу, ні в піснях гайдамацьких, ні в переказах старих дідів українських.“ Коли один з приятелів Куліша, Володимир Барвінський, доволі обережно виступив проти його писаннів у тій же „Правді“, Куліш дуже обурився й, розсердившись на Барвінського за ріжні неточности й неакуратности в листуванні й веденні рахунків із спільних видавничих справ, написав до брата Володимирового, Олександра Барвінського, що він „нарешті поламав своє українське перо“.

Так ізолював себе Куліш сам од своїх приятелів і прихильників. У 1876. р. він поїхав

до Москви, видав тут третій том своєї „Исторіи возсоединенія Руси“, один том „Матеріялів“ до неї, й надрукував у журналі „Русскій Архивъ“ статтю: „Козаки въ отношеніи къ обществу и государству“, де ще різькіше осудив козаччину як руїнничу силу, ніж раніш у „Исторіи возсоединенія Руси“. А, тимчасом, стала звісна заборона української літератури в Росії з царського наказу з 18. травня 1876. року. Цю заборону Куліш швидко відчув на собі, коли цензура знищила йому надруковану вже книжку: „Хуторская філософія“ з українськими віршами, коли в його російськім оповіданню „Мятель въ степи“, друкованім у московській „Газеті Гатцука“, цензура примусила українські слова *пан*, *хата* позамінювати московськими — *баринъ*, *изба* й т. д. Розуміється, що йому відмовлено в дозволі видавати російсько-український журнал, який він хотів було назвати „Журналъ П. А. Кулиша“. Отак переконався Куліш, яке то було добро в тому „возсоединеніи Руси“, котре він передтим ідеалізував і вихваляв!

У листі до проф. Ол. Кистяківського він гірко нарікав на цю заборону, що завдала такий удар його мрії про „об'єднання Руси“. „І яку вибрали пору“, пише він, „щоб перешкоджати об'єднанню Руси! Ні Поляки, ані Німці не могли б вигадати нічого кращого для

своїх цілей роз'єднання... Серби й Черногорці йдуть на Турка, а вони озброюються проти тих, чиї діди й прадіди тільки доброго й заповіли своїм нащадкам, що зруйнування Туреччини."

Тепер Куліш, розчарований зовсім у своїх думках про українсько-російське об'єднання, рішає, що Українцям застається одне: перенести осередок своєї культурно-національної роботи до Галичини, під захист австрійської конституції. Але в Галичині йшло ворогування Українців з Поляками — отже Куліш їде до Галичини, щоб спробувати помирити ворогів. Та робить він це дуже незручно. Приїхавши 1881. року до Львова, він друкує тут книжку: „Хуторна поезія“, де, окрім споминів про 1847. рік, окрім поезій, котрі дуже мало могли подобатися землякам своєю тенденцією (знову лайка на козацьких діячів і похвали цареві Петрові й цариці Катерині за приборкання козацтва), уміщено дуже цікавий „Зазивний лист до української інтелігенції“, звернутий до наддніпрянських земляків. У цьому листі, змалювавши, скільки втратила Україна від свого об'єднання з Москвою, закликає він земляків стати до культурно-національної роботи, піддержуючи літературний український рух у захищеній од московської цензури Галичині. До галицьких же земляків

звернувся Куліш 1882. р. брошурою: „Крашанка“, присвяченою „мученикам чоловіколюбства“ Тарасові Шевченкові й Адамові Міцкевічеві.

В цій брошурі Куліш закликав Українців і Поляків у Галичині до братерського порозуміння і згоди, вмовляв забути історичне ворогування, викликане, на його думку, інтригами давнього православного духовенства й українських літописців, і простягти собі взаємно руки до згоди. Дивно й наївно, розуміється, було зводити боротьбу двох народів, що стояла та й досі ще стоїть на ґрунті політичному й соціально-економічному, до якихось вигадок ченців та літописців; тільки відірвавшись зовсім од реального життя й пірнувши думками у книжний та архівний світ, можна було заликати до згоди представників двох народів, з котрих один був паном і мав силу у краї, а другий був поневолений і впосліджений. Українці зустріли „Крашанку“ дуже холодно. В польському таборі нею зацікавились. До Куліша почали являтися представники польської аристократії, шанували його бенкетами, пропонували йому гроші на видання українського журналу та на інші заходи в дусі польсько-української згоди. Одначе коли Куліш схотів спростувати зміст його промови, неточно переданої в газетах, то ні одна польська газета у Львові того спростовання не надрукувала.

Українці держались од Куліша осторонь, та й він сам майже ні з ким з них не сходився. А, тимчасом, прийшла звістка, що через польські заходи папа Лев XIII. передає василіянські уніятські монастирі в Галичині єзуїтам, що означало, що уніятське духовенство, майже одинока на той час інтелігентна верства українського населення, віддається на поталу латинізації, а тим самим — і польонізації. Куліш болюче відчув цю новину, припинив свої зносини з польськими панами й на другий же день виїхав зі Львова до Відня. Тут він надрукував по-німецьки брошуру з протестом проти цієї передачі („*Vergewaltigung des Basilianerordens in Galizien durch Jesuiten*“), але австрійська влада сконфіскувала її.

Розчарований і знеохочений, вернувся Куліш на Україну, а за ним уже бігла нова легенда про його „зрадництво“, „відступництво“, про „запроданство“ себе Ляхам... Російський уряд хотів був його арештувати й запроторити до Сибіру, але якось минулось без лиха. Та Куліш уже сам покинув усяку думку про політику, засів на своєму хуторі й так там і дожив віку, віддавшись цілком і виключно літературній роботі. Пам'яткою його останнього побуту ві Львові залишився ще виданий ним 1882. р. том Шекспірових драм („Отелло“, „Троїл та Кресида“ й „Комедія помилок“), по-

чаток задуманого повного видання всіх Шекспірових творів у українському перекладі, але спинений на першому томі.

Подорож Куліша до Львова й його невдалі заходи коло польсько-української згоди знайшли певний одгук на Україні, розуміється, неприхильний. Український письменник Д. Мордовець випустив 1883. р. в. Петербурзі книжку „За крашанку — писанка П. О. Кулішеві“, де в ущіпливій формі змалював Кулішеві хитання і зміну його поглядів та відносин до своїх приятелів, таких, як Шевченко та Костомаров. Та найкраще з'ясував і оцінив останній період Кулішевої громадської діяльності сам Костомаров у своїй статті: „П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность“, надрукованій у журналі „Кіевская Старина“ 1884. року. Він спокійно й об'єктивно вияснює помилки й хиби Куліша. Говорячи про Кулішеві гимни Петрові й Катерині (в „Хуторній поезії“), Костомаров пригадує варварську жорстокість Катерини щодо старшини зруйнованого Запорозжя, пригадує роздачу запорозьких земель, звідки вигнано вільну хліборобську людність, вельможам, коханцям щастя й фаворитам, на заведення кріпацтва в Гетьманщині, й запитує: „Невже ж усе це прославлена Кулішем культура?“ І коли зважити все це, то чи не виявиться, що „мужицькі, напів-

п'яні, як картає їх Куліш, погляди Шевченка на царювання Катерини ближчі до історичної правди, ніж високомудрі міркування Куліша?“ Що ж до заклику Кулішевого до української інтелігенції в „Хутор. поезії“, то Костомаров висловив сумнів, чи вийде з цього щонебудь, зважаючи на те, що Куліш не має вже колишнього свого впливу на земляків. Причину втрати Кулішем його колишньої популярності вбачав Костомаров у частій зміні й хитанні його поглядів.

V.

Останні роки життя Куліша. Смерть і похорон. Куліш як людина і громадянин. Його значіння для українського національного відродження.

Засівши на хуторі Мотронівці під Борзною, Куліш більше вже нікуди не виїздив, з виїмкою рідких подорожей до Київів та до колишніх сіл. Він одмежувався, відгородивсь од решти неприяного йому світа, піддержуючи листування тільки з деякими старими знайомими та тими новими, що самі звертались до його на ґрунті літературних інтересів.

Маєточок був невеликий. Доводилось жити виключно з того, що давало господарство на трьох десятках десятин; отже треба було

самому працювати в полі й біля хати, робити все й за хазяїна й за наймита. Але це не було Кулішеві важко: ще замолоду визначався він рожноманітним хистом до всякого ремесла: із його був добрий столяр, він робив своїми руками меблі, а раз зробив гарну скрипку; знав він і ковальство. Фізична робота піддержувала його здоровля, і він почував себе бадьоро. Вірний товариш його життя, його дружина, прикрашувала йому тяжкі обставини життя, дбала за його й піклувалася, стараючись оточити його, скільки було змоги, вигодами і спокоєм, такими потрібними для його літературної праці.

А доводилось переживати не раз тяжкі хвилини, бо прибутків із хутора ледви вистачало на бідний прожиток. Один час Куліш здав був його в оренду якомусь Полякові, але виявилось, що це людина несовісна, й Куліш мав з ним багато клопоту. Часами бувала така скрута, що не було за що передплатити часопису. Деякою допомогою міг служити літературний заробіток, але це був заробіток непевний: українські твори не давали тоді нічого, тай цензура не дозволяла нічого друкувати. Закордонні видання випускав Куліш своїм власним коштом і теж не мав з того прибутку. Доводилося звертатись до російських журналів, але й там не дуже ціка-

вилися Кулішевими писаннями, бо хоч і поросійськи, а писав він усе виключно про Україну. В осені 1886. року хутір погорів: згорів старий будинок, поставлений іще дідом Олександрі Михайлівни Кулішевої, погоріли деякі інші будинки в садибі, а що найстрашніше — згоріла майже вся велика бібліотека Куліша й немало його рукописів. Кілька років потому жили Куліші у клуні, сяк-так приладнавши її під житло, й аж пізніше поставив Куліш невеликий будиночок, простий, під солом'яною стріхою, на чотирі покої, і в ньому вже доживав віку.

І от серед цього дуже важкого життя виконав Куліш величезну літературну працю, якої однієї досить, щоб зробити його ім'я невимірущим у діях нашого письменства. Найтрагічніше для нього в сій роботі було те, що писав він, майже не маючи надії побачити написане вже надрукованим: по-українськи видати щось у Росії майже не було чого й думати, за кордоном видавців знайти було важко; деякі свої річі довелося Кулішеві друкувати аж у Женеві, але все те, що друковалось по-українськи за кордоном, не мало доступу в Росію. Та, може, ще гірше, ніж труднощі з друком, була байдужість громадянства до рідного слова, занепад національної свідомости, що добачав Куліш навіть із

свого хутора. Ті нові течії громадської думки, що позначились були серед молодшого покоління, й на Наддніпрянщині, і в Галичині, були йому майже невідомі й мало зрозумілі. Та проте працював Куліш над рідним письменством у повній свідомості того, що робить діло корисне й потрібне, вірячи, що настануть часи, коли все написане ним буде старанно позбиране й видане на вжиток рідної літератури. Нераз він висловлював такі думки в листах до своїх вірних приятелів. „Байдуже“, пише він до старого українського письменника Степана Носа, „що не печатається: аби писалось. Настане час, як не буде нас, що повиншпорюють і посписують усяку всячину нашу, та й дивуватимуться, що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому світлі писали?“ Часто нездужаючи в останні роки свого життя й боячись, щоб не пропала велика його праця, як ось пропав під час пожежі хутора майже готовий переклад цілої Біблії, Куліш за кілька місяців до смерти переслав частину своїх рукописів до Василя Тарновського, що зібрав музей української старовини, пізніше подарований ним Чернігівському Земству. Посилаючи, писав до Тарновського: „Надумавсь я переховати в вашому музеєві моє рукописне добро про мої наслідники (а їх буде не один та й не два, споді-

ваюсь). Слово наше невміруще. Нехай же вони бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють“.

Оселившись на хуторі, не кидав Куліш і своєї науково-історичної праці і працював далі над історією козацьких часів. Але тепер, одірваний од звязку з науковим життям, котре робило великі поступи у справі дослідження і зрозуміння українського минулого, далеко від бібліотек та архівів, не маючи часто під рукою найпотрібніщих виданнів (особливо після того, як згоріла його бібліотека), Куліш не міг дати нічого нового й цінного для української історичної науки. Він переховував свої старі думки про козаччину, вперто обстоюючи свої негативні погляди на її історичну роль. Він написав велику тритомову працю про повстання Богдана Хмельницького під назвою „Исторія отпаденія Малороссіи отъ Польши“ — її видало в 1889.—1890. роках московське „Общество истории и древностей российских“, що колись ще в 40. роках, надруковало було його українські етнографічні матеріяли — ця праця, одначе, написана в різькому антикозацькому дусі, пройшла майже непоміченою серед наукового світа, а ще менше серед широкої громади. Та вона вже й не мала наукової ваги. Таксамо не мала значіння й його розвідка „Украинскіе козаки и паны въ двадцатилѣтіе

передь бунтомъ Б. Хмельницкаго“, друкована 1895. р. в журналі „Русское Обозрѣніе“.

За те безмірно більшу вагу й велике літературне значіння мали праці Куліша українською мовою, писані в хуторському затишку, а особливо його капітальні переклади. На першому місці треба поставити переклади з Святого Письма. Над ними працював Куліш здавна, опубліковуючи дещо частинами. Вже в 70. роках мав він готовий переклад цілої Біблії. Пожежа хутора знищила рукопис. Куліш знайшов у собі досить снаги, взятися за діло знову від самого початку. Він працював над перекладом Біблії всі останні роки, добув собі наукові праці про Біблію ріжними європейськими мовами і встиг перекласти знову три чверти цілої Біблії.¹⁾

Другою, не менш важливою працею був переклад європейських клясиків: Шекспіра, Байрона, Гете, Шіллера, Гайне та інших. Ми знаємо, яку вагу надавав Куліш справі перекладу світових творів на українську мову: ще в 1857. році, як ми згадували, писав він до Григорія Галагана про свій плян перекладів Байрона, Шіллера, Гете, Вальтер-Скота, „щоб

¹⁾ Решту докінчив по його смерті Ів. Нечуй-Левицький та Пулюй, і так появилась аж 1903 р. ціла Біблія українською мовою в Відні, заходом Британського Біблійного Товариства, див. про це стор 202.

виробить форми змужичалої нашої речі на послугу мислі всечоловічній“. Року 1882. у Львові видав він, як ми вже згадували, три драми Шекспіра: „Отелло“, „Троїл та Кресида“ й „Комедія помилок“; пізніше на хуторі переклав він такі твори Шекспіра: „Гамлет“, „Король Лір“, „Макбет“, „Коріолян“, „Антоній й Клеопатра“, „Юлій Цезар“, „Ромео та Джульєтта“, „Міра за міру“, „Приборкана гоструха“, „Багацько галасу знечевля“, „Венецький купець“ і „Цимбелін“; з Байрона переклав Куліш „Чайльд-Гарольдову мандрівку“ й „Дон Жуана“ з Шіллєра „Вільгельма Теля“ й кілька балад, з Гете, Гайне та деяких російських поетів — чимало ліричних поезій. До своєї перекладної праці підходив Куліш у всеозброєнні знаття мов і власного поетичного хисту: він знав мови німецьку, англійську, італійську, французьку, еспанську, майже всі слав'янські, латинську, а пізніше вичив іще єврейську (старожидівську) для праці над Біблією. Сам будучи великим поетом і великим майстром українського слова, дав клясичні переклади, котрі самі про себе є поетичними творами високої мистецької ваги.

З оригінальних творів написав Куліш за останні роки багато ліричних поезій, кілька великих поем і три історичні драми. З того всього небагато побачило світ за життя автора.

Ще в 1885. р. він видав у Петербурзі драму „Байда, князь Вишневецький“, а в 1893. року вийшла в Женеві збірка його поезій: „Дзвін.“ У сій збірці поміщено твори не однакової мистецької ваги: поруч прекрасних ліричних поезій, правдивих перлин української поезії, є багато віршів дуже тенденційних, штучно-намислених, у яких автор полемізує з нелюбими собі особами¹⁾. Те саме треба сказати й за поеми Куліша, з котрих тільки одна „Маруся Богуславка“ має велику поетичну вартість.

Серед невсипущої літературної праці заскочила Куліша смерть. Зіма 1896/1897. років була дуже гостра, в хаті в Кулішів було холодно, й він застудився, працюючи в себе в кабінеті, де мусів одягати теплу одержу й рукавиці, пишучи. Недовго нездужав Куліш, і 2. лютого ст. ст. 1897. року помер. Вже на-пів притомний, усе хотів писати, прохав дати йому табличку, що висіла коло нього, підняв руку й якийсь час водив нею в повітрі, писав... Аж ось рука впала, і многотрудне життя перепинилося. Куліш умер на своїому посту працівника культури.

Ховали Куліша давнім козацьким звичаєм: везли труну до церкви в с. Оленівці на санях двома парами волів, укритих темними попонами — волами, що ними працював

¹⁾ див. стор. 81.

небіжчик, орючи плугом. Домовину вкрито червоною китайкою. Багато народу йшло за труною туди й назад. У домовину покладено смушеву шапку, трохи паперу й олівець. Поховано Куліша на його хуторі, в саду, на полянці, обсаженій високими кленами. Поставлено на могилі височезного дубового хреста, а до перекладини прип'ято, козацьким звичаєм, древко з білою хустиною на знак, що це спочиває лицар-козак. Пізніше, заходом В. Тарновського, поставлено чугунну огорожу й чугунного хреста в сяжень заввишки, й до хреста прибито мідяну дошку з написом: „Спочиває український писател, перекладач Святого Письма на український язык, Пантелеймон Олександрович Куліш. Родився року Божого 1819., переставився року Божого 1897., другого дня місяця лютого на Стрітення, проживши на світі 77 літ.“ Поруч Кулішевої, за два роки виросла друга могила — Василя Білозерського, його приятеля, видавця „Основи“, а ще за кілька років спочила коло дружини й брата Олександра Михайлівна Кулішева (померла 23. липня 1911. року).

*

Коли придивитись до життя Куліша й до його діяльності, то здається, що його постать, як людини, письменника і громадського діяча, вся складається з суперечностей, виявляє,

на перший погляд, багато непевного хитання її різьких змін настрою, поглядів і симпатій. Отже не диво, що за життя Куліша, коли мали діло з ним, як із активним борцем, рідко хто з його критиків та біографів — однаково, прихильних чи неприхильних, — міг поставитись до нього безсторонно і спокійно оцінити й Кулішеві заслуги, й його хиби. Тільки по смерті, коли виявилася перед усіма його велика праця, виконана в хуторській самотині, коли опубліковано частину його листування з приятелями, де вилилася його душа, тоді тільки письменна громада збагнула всю велич заслуг Куліша перед рідним краєм, заслуг, що залишають далеко в тіні його помилки та хиби. Тоді тільки настав час для справедливого суду над цією надзвичайною людиною.

Природа щедро наділила Куліша своїми дарами, обдарувала його бистрим і спокійним розумом, залізною волею, хистом до письменства й до всякого мистецтва, дала йому тонке розуміння краси у природі і в людській творчості, дала надзвичайну здібність до всякої роботи, й розумової, й фізичної, — всім тим, чим вона рідко наділяє звичайних людей зокрема. Але в його не було одного — хисту громадського організатора. Це була холодна, замкнена в собі людина, яка не вміла з'єднувати й гуртувати біля себе людей, навіть

гуртувати їх біля спільного діла: Куліш умів працювати тільки самотужки й не боявся тоді звалювати на себе стільки праці, скільки й десяткам ледви було під силу. Працювати з другими поруч було йому незручно; йому потрібні були помішники, слухняні виконавці його наказів, але не товариші-співробітники. Другого місця ніде він займати не хотів, воліючи бути першим у малому ділі, ніж другим у великому.

Життя давалося йому нелегко; молоді роки Куліша були невеселі; він пробив собі дорогу важкими зусиллями, й лиха доля не раз розбивала його надії, як тільки вони починали розцвітати в його серці. Все, що придбав він собі, далось йому впертою працею, але він ніколи не вагався перед тим, щоб пожертвувати своїм становищем, своїм спокоєм, якщо тільки на терези становилася його улюблена ідея. Вважали його за самовпевненого, честолюбного й холодно-недовірчого до людей. Була в сьому певна правда, але треба сказати, що з ким він сходився, того любив щиро й міг для нього з своєї душі викреслювати найніжніші почування. Досить прочитати листи Кулішеві до Степана Носа, до сліпого кобзаря Остапа Вересая, до Михайла Павлика, до Василя Тарновського, — до зовсім ріжних людей, щоб побачити, скільки тепла й ласки вмів він

укласти у свої відносини до людей, з якими приятелював. Був він гордої вдачі, і це помітно було в ньому з дитячих літ, од того часу, як він не схотів стати навколішки перед учителем альгебри. В повні літ була це натура вперта й деспотична: як не по-моєму, то нехай не буде ніяк!¹⁾ Але з часом, пізнаючи все більше життя й людей, набіраючись досвіду в тяжкій школі життя, він усе мнякшав, почав очима філософа дивитись на людські вчинки і ставав що раз лагідніший до людей, що раз ласкавіший і тепліший до тих, хто його оточував. Та в душі він завжди був людиною доброю, чулою до чужого горя, вразливою на всяку несправедливість.

Один із ранніх його біографів так каже про цю рису Кулішевої вдачі: «Ніхто не відходив од його без грошей, кому траплялась коли нужда. Хоч позичить у кого, а дасть. І не самим землякам роздавав він гроші... Раз, на поштової станції, між городами Орлом і Севском, сказано йому, що якийсь Фінляндець, їдучи до київського гарнізону, застряв серед дороги, бо витративсь до копійки. Пішов до його Куліш, розговоривсь, питає: „Скільки вам треба грошей, щоб доїхати до Києва?“ — „Трицять п'ять карбованців.“ Вийняв і дав. „А це моя адреса, як

¹⁾ пор. історію з „Положенієм о крестьянахъ“, стор. 29.

матимете, вишлете з Київа. Не спитав, як і звуть, — і ніколи не одержав грошей». Знаємо також, як поставився Куліш до одного бідолахи Поляка-емігранта в Парижі, або до горя наймички-Польки в Варшаві, клопочучися серед своїх службових і наукових праць про те, щоб визволити її малого песика, що попавсь до гицлів. А той песик — се була пам'ятка тої наймички по її матері, й через того песика ніхто її не хотів приймати на службу. А ось ще один епізод, про який розказує у своїх споминах про Куліша його шурина Олімпій Білозерський (брат Василя): «Було це також у Варшаві, як служив там Куліш під князем Черкаським. Трапилося, що під час польського повстання суджено через помилку якогось ксьондза, ніби він брав у ньому участь, і заслано в далекий монастир серед болотяної місцевости. Згодом помилка виявилася. Куліш поспішив скласти доклад про поворот ксьондза з заслання додому. Черкаський обіцяв розглянути, коли впорається з спішними справами. Куліш нагадує раз і вдруге. Це не сподобалося князеві, й він гукнув з пересердя: „Та покиньте ви його! Чи варт там якийсь сухотний ксьондз, щоб за його турбуватись; ну й хай собі догниває“. Тоді то й поклав собі Куліш покинути службу в Варшаві.»

«Протягом свого довгого віку», каже той самий Олімпій Білозерський, «переносив Куліш у своїй душі кілька богів, за що від неприхильників дістав назву ренегата, а від людей йому далеких — людини хвилевого настрою. Та було б правильніше назвати його людиною сильного почуття. Одно справедливе: поки він носив бога в серці, то служив йому вірно й одночасно кільком богам не поклонявся... Бога свободи, особливо політичної, носив він довго в душі й, певна річ, мусів захоплюватись козацьким ідеалом, як його змальовано в Гоголя і в піснях козацьких. Але жив у йому й інший бог, котрий під старість зовсім витіснив першого: кажу за його гуманність. Сей то бог і наштовхнув його на запитання козацтву: 'Що ти зробило з своєї волі?'» Старе шпаргалля, давні документи, в яких шукав Куліш відповіді на це питання, показали Кулішеві його героїв далеко не такими бездоганними, як малювала їх думка, як уявлялись вони йому з народніх пісень. І от він силкується ще глибше вчитатися в анали козацької історії, тратить на це багато років, і йому здається, що знайшов правду: козацтво й гайдамацтво — колючий будяк на українській історичній ниві, вони тільки руйнували й плюндрували Україну. й вона прокляла їх:

Розбишацьким заробітком
Гордувати стала,
І поеми гайдамацькі
Брехнями назвали.

І з усім завзяттям, із усім запалом своєї вдачі кидається Куліш нищити своїх колишніх кумирів, шукаючи на їхнє місце нових, інших: його кумиром стає культура, у протилежність до козацького руїнництва. „Культурі спасенній служімо!“ — закликає він, але не помічає, що, сидючи за шпаргаллям і риючись по архівах, він одстав од життя. Ідеалізація козаччини — пережитий уже етап громадських настроїв і літературних поглядів на Україні, це — романтика, від якої протверезило наше громадянство багато дечого іншого, окрім писаннів Куліша. Боротьба за політичне й соціяльне визволення народніх мас, апостолом якого був для цілої України Драгоманов, опанувала помислами молодого покоління, й Куліш з своїми антикозацькими виступами стає фігурою анахронічною, що з нею ворогувати можуть хибá що такі самі завзяті книжники, як і він. Та й він сам починає помічати, що „й мужі у сусід, і юноші, і діви мечти не ті, що ми, в душі своїй голублять“, але, одірваний у своїй хуторській самотині від широкого життя, не може стати врівень із віком. Та йому робить честь, що він зрозумів і оцінив

вагу діла, яке робив за кордоном Драгоманов. Вітаючи „Народ“ і стараючись допомогти йому, чим тільки можна, чимало заробив Куліш собі прощення за свої вільні й невільні гріхи проти української національної справи.

Та ж сама відірваність од ґрунту, теоретичність і кабінетність поглядів не дали Кулішеві попасти в ногу з життям і в Галичині, хоч і там устиг він зробити дуже багато для пробудження приспаної історичною недолею української національності. В Галичині вже минали часи романтики, і сходилa зоря великої органічної праці над розбудженням широких мас до свідомого політичного життя й до боротьби за соціально-економічне визволення, коли явився туди Куліш з своєю „хуторною філософією“ і спробами помирити ягнят із вовками.

Але, знаючи, з якої глибокої любови до правди й до рідної нації випливали його вчинки, тепер уже не осуджують „бідолашного Куліша“, тямлячи, що не помиляється тільки той, хто нічого не робить, а він робив багато, й сума добра, зробленого ним для української справи, давно вже переважила ту шкоду, яку він у свій час чинив їй своїми помилками. Він лишив нам велику й цінну спадщину з обсягу слова, й вона довго служитиме поколінням українського на-

роду на добру науку й мистецьку втіху. У своїх поезіях зумів Куліш ударити в нові струни після Шевченка. Його „Чорна Рада“ і дрібні оповідання на завжди лишаться окрасою української літератури. Його історичні писання поклали основу наукової української прози. Його правопис, „кулішівку“, прийнято тепер на всім просторі українських земель. І скрізь, на кожному полі українського письменства, зустрічаємо слід його невсищеної праці. Нею він заслужив собі справді невміруще ім'я в діях українського національного відродження.

Частина друга.

Огляд важніщих літературних і наукових творів Куліша.

I.

Поезія Куліша — збірники:

„Досвітки“, „Хуторна поезія“, „Дзвін“.

Після того, як іще в 1843. році видав Куліш свою поему „Україна“, він майже двадцять років не брався за поезію, а писав виключно твори прозові. Може бути, що, поруч Шевченка, він не хотів виступати на поетичній ниві. Та ось помер 1861. року Шевченко, й Кулішеві стала думка заступити місце Кобзаря в посиротілій українській поезії. Він зпочатку не признавався до того й містив свої вірші в „Основі“ під ріжними прибраними йменнями. Одного разу він читав серед гурту знайомих свої історичні поеми й оповістив, що це йому надіслав свої твори якийсь поет „зза Дунаю“, і що поет цей не уступить у силі самому Шевченкові Звісна річ, не мав Куліш тієї снаги, того таланту, що Шевченко, але й у його поезії видко великий хист, і зумів Куліш у них порушити такі струни, яких не торкалася муза Шевченкова. В нашій літера-

турі займають поезії Куліша не останнє місце поміж визначними поетами після Шевченка. В 1862. році зібрав Куліш докупи свої поетичні писання й видав їх книжечкою під назвою: „Досвітки“.

Назву цієї збірки поясняє вірш, уміщений на початку, як „Заснів“:

Удосвіта встав я . . . темно ще надв́орі:
Де-не-де по хатах ясне світло ссяє,
Ссяє ясне світло, як на небі зорі . . .
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
„Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?“
— «Ой, скоро світ буде, прокинуться люде,
У всяке віконце засіє сонце»!

Ой, ударю ж зразу у струни живіі:
Прокиньтесь, вставайте, старіі й маліі!
Віщуванням н́овим серце моє б'ється, —
Через край із серця рідне слово лється

В цій поезії Куліш дуже влучно малює ту роль, яку довелося йому відограти на ниві рідного письменства: справді бо виступив він на ньому „вдосвіта“, коли ще вся Україна спала-німувала. І Куліш був один із тих, що розбудили її до нового відродженого життя.

Більша частина „Досвіток“ — се думи та поеми з української історії.

В поемі: „Солониця“ малює Куліш страшний погром козацького війська Поляками 1596. року, коли Жолкевські побив Наливайка:

Чого, чого славна
Солониця стала?
— Що козака — Наливайці
На їй воювали.
Вони воювали,
Та й довоювались,
Що Ляхам та недоляшкам
В неволю достались

Такій же сумній події з нашої історії, битві під Кумейками (1637. р.), присвячена друга поема: „*Кумейки*“. І тут описується, як польське військо Потоцького побило Павлюка:

Ой, розбив з гармат Потоцький
Табор, мов кошару;
Розігнали Ляхи наших,
Як вовки отару

Нивли трава жалощами,
Гнулось древо з туги:
Дознавали наші предки
Тяжкої наруги.

Кого били-потопили
В глибокій Росаві,
А кого судом судили
В далекій Варшаві.

Куліш щиро спочуває цим козацьким повстанням, уважає потрібною цю боротьбу козаків проти польської держави, неминучою, бо, на його думку, між козацькою Україною й пан-

ською Польщею ніколи не може прийти до згоди:

Нехай знають на всім світі,
Як ми погубили
І, гинучи, свою правду
Кров'ю записали!

Записали — прочитають
Неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством
Згоди в нас не буде:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Поти серце українське
З панським не зживеться.

В нескінченій „*Дунайській Думі 1648—1651*“—Куліш спиняється на причинах козацьких повстань і польсько-українського ворогування. Ці причини добачає він у великій соціяльній нерівності між панами-магнатами, що „узгряничча людом осадили, од Татарви безбожної землю захистили, порядок давали городам і селам“ . . . , — та між українським „хлопством“, тими „бурлаками з довгими чубами, що всю шляхту, усіх дуків зовуть ворогами“. Пани на їх казали:

„То голота п'яна,
Мужицькїї діти,
Що не хочуть у вельможних
Ласки запобігти.

То сірома темна,
Винники, дейне́ки¹⁾,
Прощпетившись, утікають
У степи далекі.

То злодійство хиже
Криється від кари
Завше повні того хлопства
Винниці¹⁾ й бровари“.

На це „хлопство“ відповідало панам:

. . . . ви Україну
Як сад іскрасили,
І сльозами підданськими
Всі трави зросили,

Що наша Вкраїна
Стала шляхті раєм,
А ми, її рідні діти,
По степах блукаєм

Боротьбу українського народу з Ляхами малює Куліш і в поемі „Настуся“ з 1648. р., де виведено героя народніх пісень Морозенка.

Та вже тоді не мав наш поет прихильности до того руїнництва й розбишацтва, якими, на його думку, позначались козацькі повстання, особливо, за Хмельнищини. Борючися з панами, козаки, мовляв, нищили й руйнували на

¹⁾ юрба, озброєна дрючками; винник — гуральник (винниця = гуральня), що горілку гонить, п'яниця.

Україні ту культуру, що її насаджували ці пани, що самі були, здебільшого, українського ж роду, та тільки прийняли через Польщу вищі форми чужого культурного життя. І не багато людей того часу на Україні могло зрозуміти, що самим тільки руйнуванням, самою тільки фізичною силою та жадобою необмеженої волі не можна добути щастя-долі для рідного краю. До таких людей належав герой поеми: „*Великі проводи*“, козак Голка, що в його особі змальював Куліш відомого діяча часів Хмельницького й Виговського, Юрія Немирича, високоосвіченого українського пана з Волині й великого українського патріота. „*Великі проводи*“ — це відступ князя Яреми Вишневецького з Лубнів 1648. року, коли його „*проводили*“ українські повстанці аж до грониці північної Чернігівщини. Голка це — улюблений герой Куліша. Його гуманні погляди, повагу до культури, сполучену з гарячою любов'ю до рідного краю, протиставляє Куліш руйніницьким змаганням „*хижого дейнецтва*“, — козацької товпи з її неситою злобою до панства й жадобою поживитись на його кошт.

Натхнений високими ідеалами волі і братерства, йде Голка боротися проти Яреми Вишневецького, але свої ж козаки не розуміють його: в заходах Голки спинити різню шляхти і зберегти матеріальну культуру краю від руйнування бачать вони потурання ворогові і зраду. А коли він, закоханий у панну

Рарожинську, випускає її разом із іншою шляхтою за Дніпро, проти Голки здіймається бунт, він падає з рук своїх же козаків, і тіло його кидають у Дніпро. Там, на дні Дніпра-Славути його серце

Розтерзане, криваве
Б'ється під водою
І всю воду ісповняє
Думою святою.

Ні шляхетське, ні дейнецьке
Не побачить око
Дорогого і святого
У Дніпрі глибокім:

Прозирають у Славуту
З устя до вершини
Не спанілі, не схлопілі
Діти України . . .

В цій поемі Куліш уже зовсім ясно висловлює ту думку, що незабаром опанувала цілком його погляди: що козацтво на Україні було часто сліпою руйнною силою, яка, домагаючись волі, руйнувала й нищила культуру, ослаблювала народ і тим губила рідний край. Симпатії Куліша що раз більш одходять од прославлених героїв козацько-польської боротьби, й тільки такі діячі, як Голка-Немирич, викликають до себе незмінну прихильність нашого поета.

Окрім цих поем, у „Досвітках“ поміщено кілька дуже гарних ліричних поезій і переклад трьох балад великого польського поета Адама

Міцкевіча (Русалка“, „Химери“ й „Чумацькі діти“). В усіх цих поезіях майже один і той самий мотив: гаряча любов до рідного, туга за ним на чужині, сумування над його недолею. Ці почуття з особливою силою і грацією вилились у прекрасному віршу „*Lago Maggiore*“¹⁾).

Хожу берегами, та й не нахожуся,
Дивлюсь на сади зелені, та й не надивлюся.
Сади-виногради в воду поринають,
Поуз берег ясні смуги як срібло сіяють.

Шукаю-питаю зеленої руги,
Щоб тебе, мій рідний краю, на віки забути.
В тобі, рідний краю, люде туманіють,
По степах твоїх розлогих бодяки красніють.

Тобі, рідний краю, не дав Господь долі,
Розкинулась своя доля могилами в полі.
Зійду на могилу, гляну на Україну
Помандрую в чужі землі, та там і загину.

Українська критика високо цінить „Досвітки“. Борис Грінченко, н. пр., уважав цю книжку за найкращий після Шевченкового „Кобзаря“ збірник української поезії.

Вірші Куліша, друковані у збірнику „Хуторна поезія“, що появився у Львові 1882. р.,

¹⁾ Так зветься чудове озеро на гряниці Італії й Швейцарії, над яким пробував якийсь час Куліш у своїй подорожі за кордоном.

носять на собі яскраве тавро тої зміни поглядів Куліша на українське минуле, а особливо на козацько-гетьманський період нашої історії, яка сталася в Куліша на початку 70. років, і яка виявилась у його науковій праці „Історія возсоединенія Руси“.¹⁾ Більша частина віршів із цієї збірки має різкий тенденційний характер, на велику шкоду історичній і навіть мистецькій правді. Куліш різько виступає тут проти козащини, проти її героїв, таких, як Богдан Хмельницький, вважаючи їх руйніниками, що, не мавши наче-б-то ніякої національної чи державної мети, тільки нищили і плюндрували Україну, руйнуючи на ній усякі ознаки культурного життя. Різько-несправедливо ставиться Куліш і до істориків козащини, таких, як Костомаров, називаючи його писання „казками“, „брехливою правдою“ й т. п. Добачаючи в цілому козацькому періоді саме лишень буяння дикої, непогамованої сили, Куліш кидає своєму народові різкий осуд у поезії: „До рідного народу“:

Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

¹⁾ див. стор. 174

Єдиний скарб у тебе — рідна мова —
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарбі й багатства.

Се голос луччих предків з домовини,
Тих душ святих, що марно погибали
У злигоднях великої руїни,
Котру старці твоїм тріумфом звали.

О, варваре, покинь тріумфувати,
Та зчервоній од сорома тяжкого:
Що всі сусіди мають що назвати,
А ти своїм не назовеш нічого

На ж дзеркало всесвітнє, визирайся¹⁾,
Збагни, який ти азіят мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь на віки путь хижацтва скверний
І до сем'ї культурної вертайся!

За те возвеличує Куліш російських царів, найбільш ненависних українському громадянству: Петра I. й Катерину II. Він пише „Гимн єдиному цареві“, де прославляє Петра за те, що той ніби-то хоч і силоміць, але вів Україну шляхом культури, і „Гимн єдиній цариці“, в котрому хвалить Катерину II. за те, що вона зруйнувала Запорозжя, що „розбоями й руїною неситу гадюку за порогами убила“

¹⁾ Це всесвітнє дзеркало — то твори Шекспіра, які в перекладі українською мовою давав Куліш укр. народові. Цей вірш і написаний із цього приводу.

Шевченко, як звісно, назвав Катерину „лютим ворогом України“, „голодною вовчицею“; а Куліш на се відказує, що була вона

„Вовчицею“ для людоїдів клятих
І „ворогом“ для кровопийців люду.

Певна річ, що ні Петро, ні Катерина не були ніякими добродіями України: дбаючи за свою Московщину, вони визискували Україну, нищили її автономію, ослаблювали її сили. І ці вірші написав Куліш у полемічному захопленні проти безкритичного козаколюбства з його крайностями. Але сам попав у другу крайність, і сам прогрішився проти історичної правди...

Та сам він болюче шукав тієї „правди“ й, не знаходячи її в минулому, в козацькій історії з її кривавими героями, всю надію покладав на будуччину, на те, що Україну відродить, обновить рідне слово; в минулому він не бачить нічого, на чому могло б спинитися з відрадою око; прокляття минулих гріхів і помилок тяжить і досі над українським громадянством і робить сучасне покоління нездібним до відродження; судилося це будуччині, тим поколінням, що пізнають „правду“ й обновляться духом, воскреснуть до нового життя як свідомі себе нація; такими думками перейнята поезія: „Слово правди“, одна з найкращих у збірці:

Умерла ти, матусю Україно,
У боротьбі із ворогом свободи;
В крові й руїні цвіт найкращий згинув
Твоїї благодатної природи

Умерла, — може ж на твоїй могилі
Цвіте калина, солов'ї співають?
Ні! Всюди мертво, тільки в домовині
Тебе неситі черви роз'їдають.

Умерла ти в своїй красі розкішній,
Погасли очі, знемоглися руки.
Оце робацто — ввесь твій плід велишній,
Твої синове, дочки і унуки!

Тільки як зникнуть ці недостойні на-
щадки українського роду, наступить воскре-
сення:

Воскреснеш, нене, встанеш з домовини,
Тебе я словом правди привітаю,
І розіллється слава України
По всій вселенній, од краю до краю.

Поки станеться те відродження, котре перед-
бачав пророчим духом Куліш, хоч і не вмів
його виразно з'ясувати, бідолашний поет уважав
за одну розраду для української душі, за-
смученої „тіснотою“ — тяжким тодішнім станом
української справи під подувом холодного
вітру з „півночі“-Московщини, — в рідному
слові, в національному письменстві, в пое-
зії. Ці почуття й думки Кулішеві знайшли

свій вислів у прекраснім його віршу: „До кобзи“:

Кобзо, моя непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені зтиха,
Голосом правди святої дзвони,
Нашу тісноту гірку спом'яни.
Може, чиє ще не спідлене серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струн.

Хто не здоліє озватись ділами,
Хай обізветься німими сльозами,
Ти ж своє слово дзвони-промовляй,
Душам братерським заснуть не давай....

— — — — —
Темно надв'орі, зоря не зоріє,
Вітер холодний од Півночі віє,
Квілять вовки по степах-облог'ах.

Кобзо! Ти наша одрада єдина....
Поки із мертвих воскресне Вкраїна,
Поки діждється живої весни,
Ти нам про нашу тісноту дзвони!

Тими самими думками перейнятий і другий, також дуже гарний вірш: „Божий Суд“, де поет неначе передбачав наближення „страшного суду“ над усією неправдою, що оповила українське життя:

Про зелені сади,
Про пахущі цвіти
Ми, бувало, під кобзу співаєм;
А тепер мовчимо,
Мов сном вічним спимо:
Ні охоти, ні гласу не маєм.

Коли ж чує від нас
Хто сумний тихий глас, —
В наших співах грізне щось таїться.
Мов на кришах сичі,
Завивають вночі,
Мов голосить Мінервина птиця

Хто кого не злюбив,
Хто кому зло зробив, —
Віщі струни на те не вважають:
Мов ворожу ходу,
Вони чують біду,
Серце сумом і жалем сповняють

Поет передчуває, що наближається день,
коли „правда“ заговорить:

Заговорить вона,
І до самого дна
Переверне лукаву споруду
А поки до війни,
Ти нам, кобзо, дзвони
Та приближуй день божого суду!

Мов покуюючи свій гріх перед пам'яттю
Шевченка, якого музу він обізвав був „п'яною“,

Куліш присвятив йому в „Хуторній поезії“ чудовий вірш: „До Шевченка“, де вкладає в уста великому поетові слова:

„Світ не побачить Батия нового.
Переп'ят стане на тебе, Москалю,
Моє святе, моє пророче слово.
О, слово рідне! Ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток святині,
В ясній, блискучій херувимській шаті,
Як меч вогненний в нашій Україні“.

„Хуторну поезію“ зустріла українська критика дуже неприхильно. На неї відгукнулись і старий Костомаров, і Франко, що саме тоді входив у літературну славу, але всі оцінювали поезію Куліша з погляду їх яскравої тенденційності й помилкових думок, і через те не звернули уваги на те, що в сім збірнику є кілька гарних мистецьких поезій.

Куліш побачив себе самотнім у своїх поглядах і, відчужившись од громади, бачив одиноку свою розраду у свідомості того, що полишив значний слід на рідному полі, в українському національному житті, і що це заслуга, котра не забудеться, щό про його й не думали б сучасники. Цю думку висловив він, між иншим, у гарній поезії, надрукованій у київському альманасу „Рада“ на 1883. рік:

І тебе вже оце не побачу довіку, мій краю коханий,
Не побачу степів тих розкішних, гаїв тих співучих,
І поляжу без слави в могилі німій і нікому не знаній,
І забудуть мене на Славуті-Дніпрі, на порогах
ревучих!

Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене
Вкраїно,
Поки мова твоя голосна у піснях, мов срібл^о
чисте дзвонить
На що глянеш, усюди згадаєш свого бідолашнього
сина:
Від тебе, моя нене, його туподумство людське не
заслонить!

У збірнику: „Дзвін“, виданому Кулішем 1893. року аж у Женеві, зібрано майже всі оригінальні поезії Куліша, писані ним ув останніх роках життя, коли він осівся на своїм хуторі під Борзною, зачинився з своїми кнжками на самоті й, ділячи час між господарською працею та, здебільшого, перекладами з Біблії та європейськими клясиками, став зовсім осторонь од громадського й літературного українського життя. Поезії, поміщені в цьому збірнику, мають дуже неоднакову вартість: поруч чудових річей, правдивих перлин української лірики, є багато віршів тенденційних, штучно надуманих, де автор полемізує з нелюбими собі особами; такі вірші, де різько осуджує

українських історичних діячів — Хмельницького, Мазепу, вихваляє знову Петра І. й Катерину ІІ., вірші, де висміває й навіть зневажає своїх колишніх приятелів, українських письменників-козаколюбців: Шевченка, Костомарова, Бодянського, Мордовця. Ці поезії залишаються тільки сумною пам'яткою роздратованого стану духа Куліша, в якому перебував він у своїй хуторській самотині, розійшовшись з письменною громадою земляків. За те інші вірші, де нема тої прикрої тенденційности, справді належать до найкращих зразків української поезії.

Своїм „Дзвоном“ хотів Куліш неначе скликати українську письменну громаду, щоб вона, покинувши свої козакофільські ідеали, своє вихваляння козаччини й гайдамаччини, взялася за культурну працю, котра одна могла, на думку Куліша, наблизити для українства кращу будучину. Такі думки висловив Куліш уже в першій поезії збірника, в „Заспіві“:

У дзвона дзвоню я, до церкви скликаю,
До церкви вселенської правди

У щирих душ, чистих, високих питаю
Проти гайдамацтва поради.

Зберімось, порадьмось, що маєм робити
З ордою, що нас облягає,
Тіснить, не дає нам культурі служити,
Руїнної слави жадає.

Порадьмося вічем, як правда, свободним,
Руїнні гріхи з себе змиймо,
І духом незлобним, умом благородним
Культурі спасенній служимо!

Та, поминаючи поезії, навіяні роздратуванням і досадою, де поет, воюючи з „гайдамацтвом“, не помічає, що він часто бореться з вітряками, з фікцією, бо козакофільство, проти якого виступав Куліш, було вже у значній мірі і в 90. роках пережитим станом у розвитку українського громадянства, ми перейдемо до тих поезій, що навіяні справжнім поетичним натхненням, красою природи, вражіннями дійсного, а не вигаданого життя на Україні. На зразок наведемо дві поезії. Ось перша: „Соловейко“:

Його ніколи на полі не чути,
А сад що-дня мов чарами сповняє,
Про те одно й живе, щоб бути
Утіхою душі, що споминає
Про тихий рай в тихі свої мінати,
Як серце в любих мріях оддыхає.

Легесенький, малесенький, боїться
Буйного вітру на широкім полі.
Нехай буяє з вітром инша птиця,
Ненаситна в своїм жаданню волі,
Він никне, мовкне, знітившись, таїться,
Як серце кволе в нещасливій долі.

Затихне вітер, сонечко засяє,
Солодким духом рози подихають . . .
Поетом він з гніздечка вилітає, —
Щісні хвалу їх пишну вихваляють.
Душа про давнє щастє споминає,
І райські мрії серденько сповняють.

У другім віршу: „Поетові“ змальовано ідеальний образ співця-пророка, якого не розуміє юрба, занадто мало тямуча й самолюбна, щоб зрозуміти й оцінити високі думки поета:

Кобзарю! Не дивись ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти:
Дзвони собі, співай в святій самотині.

Не ярмарку тебе гучному зрозуміти
Серед своїх трівог або пустих утіх.
Нехай турбуються і граються, мов діти:
Ти на високий лад не перестроби їх.

Їх небеса — базар, їх божество — мамона,
Купують, продають, міняють крам на крам,
І буквою свого житейського закона
Готові зруйнувать святої правди храм.

Готові, і не раз на торжищах великих
„Розгни, розгни його!“ вигукує тиран;
Та не смущається твій дух од криків диких:
Ти — невмірущий царь, ти й над царями пан!

У прегарній „Думі про курку з курчатами“ згадує Куліш свою прогулку з приятелем Ів. Пулюєм ув околицях Відня, коли їм на вечерю в однім ресторані зарізали курку з курчатами; він пригадує часи 1847. р., коли його вхоплено й одірвано від любої дружини, й напів жартливо порівнює свою долю з долею бідолашньої курки; він згадує своїх колишніх мучителів, генерала Дубельта і графа Орлова, й запитує:

... А як же тим, кого жорстка рука
Хапає з сідала домового тихого,
Хапає помацьки, та й душить простака,
Хоч той йому ніже не заподіяв злого?

Невже ж бо всім загубленим капут,
Мов курці тій дурній, що сідало вважала
За цитадель якусь? Невже ж бо їм ні тут,
Ні там десь високо, не буде трибунала?

Ні, буде суд на всіх безбожних злюк,
Що похалили нас із домівок затішних;
Оєриє соромом нелюдським гаспедюк
Потомство у своїх докорах віковічних.

Свою думу кінчає Куліш зворушливим „Поспівом“, де згадує своїх колишніх приятелів і всіх, що полягли за щастя-долю рідного краю:

Так муза хуторна́ серед дюдєй чужих,
Жартуючи, сумні перебірає струни
З розмаю віщого по парках городськїх,
По гульбищах гучних плете вінки на труни.

Обходить пам'яттю ряди забутих труп
Тих друзів, що лягли за всенароднє діло,
І доторкається злегесенька до струн,
Щоб сльози не лились, щоб серце не боліло.

О, друзі! О, борці за істину святу!
Почуйте голос мій ізпід землі сирої:
Я вашу чистоту і духа правоту
Приношу, як трофей, у пантеон героїв.

II.

Епічні поеми Куліша: „Україна“, „Магомет і Хадиза“, „Маруся Богуславка“, „Хуторні недогарки“, „Грицько Сковорода“, „Куліш у пеклі“.

Поему „Україна, од початку Вкраїни аж до батька Хмельницького“ написав Куліш 1840. р. й видав 1843. року в Києві. Се був перший літературний твір Куліша, якщо не рахувати деяких етнографічних оповіданнів, друкованих у Максимовичевому „Кієвлянин“ і та у Гребінчиній „Ластівці“. Кулішеві хотілося зібрати всі українські думи про козацьких героїв і скласти з них один козацький епос, — українську „Іліяду“. Про це він каже сам у передмові: „... швендяючи не раз та й не

два по рідній Україні, прислухавсь я добре, як тії діди виспівують про Наливайка й мідного вола, про Богдана, як він піднявся на Ляхів, про Нечая, про Морозенка, або про великого лицаря Палія. Розпитував я в тих довгобородих, довговусих бандурників, сівши з ними денебудь під дубом над байраком, як воювали козаки, де проходили з своїми бунчуками та хрещатими корогвами; по одному, по дві слові я в їх випитував-вислухував і прикладував одне до другого. Думалось то так, щоб познаходить думи про всіх наших гетьманів та й зложити з них таку книжку, як Гомерова Іліяда. Де вже я не виїздив по Україні, кого вже я не розпитував; але ні, нема пісень про всіх гетьманів: позабували деякі й самі бандурники. Отже я, поміркувавши сам з собою добре, як би добавить тії пропуски, згадав уже, що чув про козаків од самих бандурників і старосвітських людей; згадав усю старовину, що позаписувано в літописях, як що коли діялось на України; та, згадавши все те та зібравши всі думки й гадки свої до купи, зложив оце *старими* словеси новії думи про тих забутих гетьманів та й попри тулював їх до кобзарських дум усюди, де вже діди не пам'ятають, як співати.“

Таким робом, Куліш склав книжку, в котрій більшу частину написав, а частину взяв

із народніх дум. Усього у книзі дванацять дум; із них Куліш три склав цілком сам, чотирі взяв таких, що чув од кобзарів, додавши дещо від себе, а решту на-половину зложив сам, на-половину повставляв уривки з кобзарських дум. До кожної думи подає Куліш прозовий увід.

У першій думі говориться про напад Батия на Київ, про те, як ніби-то Українці покликали на поміч литовського князя Гедиміна, як той побив Татар на річці Ірпені і як тоді

Сталась велика радість по всій Україні.
Зараз до Київа з Гедиміном князем рушали,

У святу Софію вступали,
Спасителю хрестились,
Поклони до землі клали.

А потім ключі од казни й од клейнодів князю
Гедиміну оддавали,
Порядок і розправу поставити на Вкраїні прохали.

В другій і в третій думі говориться про „руського гетьмана“ Предслава Лянцкоронського та Остапа Дашковича. В четвертій думі оповідається про поход гетьмана Свірговського на Молдавію. У п'ятій думі говориться про походи Богдана Ружинського, в шостій — про Івана Підкову, в сьомій та восьмій — про Самійла Кішку, словами відомої думи, котра майже цілком тут наводиться. Дев'ята дума присвячена Унії й Наливайкові; окремо вставлено в неї пісні про Лободу. В десятій думі говориться про Петра Сагайдачного, в одинадцятій про Тараса Трясила і в дванадцятій про Острияницю.

Таким побитом, виходить ніби ціла, віршована в формі дум, історія України, доведена до Богдана Хмельницького.

В цій своїй книзі Куліш використав оповідання „Исторіи Русовъ“ та інших старих українських істориків про ріжних легендарних українських гетьманів, про їх небувалі походи, про ті люті кари, які ніби-то Поляки завдавали цим гетьманам, коли забирали їх у полон.¹⁾

„Україна“ не має великої літературної вартости, й цікава більш як пам'ятка тих поглядів на українську старовину, яких держався Куліш на початку своєї літературної діяльності.

Після „України“ вернувся Куліш до писання епічних поем аж на початку шістдесятих років, помістивши в „Основі“ кілька невеликих поем із українського минулого. Він видав їх разом із ліричними поезіями в одній книзі, під заголовком „Досвітки“, в Петербурзі 1862. р.²⁾ Ще пізніш, на початку вісімдесятих років, коли, під впливом розчарування в історичних спільниках і ворогах України — Москалях і Поляках, почав Куліш звертатися думкою до третього колишнього сусіди України,

¹⁾ Пізніше Куліш, як ми вже казали, поставився сам дуже критично до цих своїх джерел та разом із тим обурився і проти самої козаччини, добачаючи в їй, замість геройського завзяття, руїницьку дикість.

²⁾ див. про це окремий розділ, стор. 67—72, там ті епічні поеми обговорено.

до Туреччини, з якою Україна то воювала, то мирилась, написав він прегарну поему: „*Магомет і Хадиза*“ (видану в Львові 1883. р.). Сягаючи думками у старовину, починає Куліш ідеалізувати магометанський світ; йому вбачається, що мусульманство було великою культурною силою, що воно в особі своїх кращих представників стояло вище від християнського світа, і що, в порівнянні з освіченими Турками XVI.—XVII. віків, тодішні Українці були грубими варварами, сліпими руїнниками.¹⁾

¹⁾ Такі думки висловив Куліш і у своїй драмі „Байда-Вишневецький“ і в поемі „Маруся Богуславка“, і це дало підставу критикам говорити про „туркофільство“ Куліша, як певний період у його поглядах та настроях. Нема що й казати, що це „туркофільство“ мало дуже штучний, абстрактний характер. Ідеалізуючи турецько-мусульманський світ, Куліш зовсім не звернув уваги на те, що культурною силою в історії виявляло себе магометанство так довго, доки головними носіями його були Араби, але що Турки, з якими, як із представниками магометанства, стикались Українці, такими носіями культури зовсім не були, а власне навпаки — в усіх підбитих ними краях культура занепала. Ще менше виявляли з себе культурників Татари. Сусідство з турецько-татарським світом було для України страшним лихоліттям, воно нищило нашу культуру, висмоктувало з неї що-найкращі соки. І сам Куліш краще, може, ніж хто інший, вияснив страхіття цього сусідства — у своїх історичних працях. Але, захоплений романтичними уявліннями культурної переваги магометанського світу, більше як поет, аніж як реальний історик, дав Куліш вислів своїм симпатіям до магометанства перш за все в поемі „Магомет і Хадиза“.

Сюжет поеми взяв Куліш із оповідання відомого історика Дрепера в його „Історії боротьби між вірою й наукою“, з оповідання про зворушливе кохання Магомета й Хадизи¹⁾, й виспіває його у своїй поемі. Він малює образ Магомета — натхненого пророка, до якого сам звертається з палкою апострофою, вказуючи на якийсь звязок, що ніби існує між строгою наукою Магомета й суттю української національної вдачі:

Арабе, посланцю святої правди з неба!
Ти чистий ключу чести і свободи!
Красо високих дум, квіток яснóго Феба,
Короно чоловіцької природи!
Ми, дзеркало німе народів благородних,
Твій образ носимо в душі убогій,
І, серед всіх твоїх забутків інородних,
На манівцях вселенської дороги,
Найвиразніш твій тип ховаєм чистий, строгий.

¹⁾ Це оповідання й наводить Куліш на початку своєї поеми: Ще як він був незнаний, вбогий, полюбила його багата вдова в Меці, на ім'я Хадиза, і хоть у його рідному краї було в звичаї многоженство, не засмутив Магомет своєї дружини ні однією соперницею: додержав їй вірности двадцять чотирі роки, поки жила вона на світі. Як зробивсь він першим чоловіком між Арабами, одна з найвродливіших женщин, Аеша, сказала йому раз: „Чи не стара ж у тебе жінка? Чи не посилав тобі Бог мене за луччу дружину?“ — «Во ім'я Бога, ні!» відказав Магомет: «не може бути луччої дружини над неї: бо вірувала вона в мене тоді, як люде мною поневіряли, підняла мене вгору тоді, як був я вбогий, і як мене гонено».

Тим я один дзвоню у струни золотії
Про те, що вороги твої лукаві
Осміюють-хулять, мов дуросвітські мрії —
Твої культурні праці величаві.
Коли б хоч стих один з бандури мовчазної
З вітрами залетів у славу Меку,
Він може б доторкнувсь крилом душі чуткої,
Мов той зефір у полуденну спеку,
І спогадали б там про родичку далеку . . .

Поема, написана у строфах — 9 рядків у строфі — складається з двох частин (47 + 46 строф) і визначається високими прикметами стилю й мови, в ній багацько гарних місць справжнього майстра-поета. Її високо оцінив з цього погляду Борис Грінченко, хоч і замічував у ній деяку штучність — риторичність окремих уступів.

„Туркофільство“ Куліша, його ідеалізація турецько-мусульманського світа з найбільшою яскравістю виявились у його великій поемі: „Маруся Богуславка“, задуманій дуже широко. Написав її Куліш іще на початку вісімдесятих років, опісля багацько її переробляв і доповнював (самої першої частини маємо аж три редакції-варіанти). Під час пожежі хутора 1885. р. кінець поеми згорів, і до нас дійшло лиш тринадцять пісень-розділів. Уперше надруковано „Марусю Богуславку“ вже по смерті автора в журналі „Літературно-Науковий Вісник“ 1899. року.

Мотив для своєї поеми взяв Куліш із відомої народньої думи про попівну-бранку Марусю Богуславку, що зробилася жінкою значного турецького пана. Ця дума не раз служила сюжетом для літературної обробки в наших письменників (Ів. Нечуй-Левицький, М. Старицький), але Куліш трактує цей сюжет зовсім оригінально. Він робить Марусю, дочку Ярославця з містечка Богуслава, виходня з Галичини, жінкою султана Османа II., котрого вона причарувала своїм розумом і красою. Султана змалював Куліш великим ідеалістом, людиною високої душі, благородної вдачі й повної релігійної толеранції: він дозволяє Марусі залишитися християнкою, впорядити в себе домашню християнську каплицю, куди приходять грецькі попи; він дуже тішиться, коли до Марусі прибуває з України її стара мати, дає їй ключі від тюрем, щоб вона могла визволяти невільників-бранців; він розпустив свій гарем, над усіх жінок кохаючи Марусю й у всьому догоджаючи її волі. Насправжки таки аж троє турецьких султанів, між ними й Осман II. (1604—1622), мали жінками Українок, із котрих одна, Роксоляна, жінка Сулеймана I., вславилася своїм розумом і впливом на політичні справи. Але певна річ, що Осман II. далеко не був такий романтик-ідеаліст, яким його малює Куліш, та й про його жінку Міліклю,

Українку з роду, ми не знаємо нічого, що давало б право уявляти собі її такою, як героїня поеми „Маруся Богуславка“. Султан у Куліша, догоджаючи жінці, збирається ущасливити Україну, зробити з неї якийсь земний рай:

Я на Кам'янець, на Київ
Наступлю ногою.
На Дніпрі-Славути й Росі
Помурую башти,
Щоб з Москви вам, ані з Польщі
Не було напасти.
Обгородимо Вкраїну,
Зробим Божим раєм,
Віру вірою залишимо,
І звичай звичаєм . . .

І не буде вже козацтво
Бурею літати
Та моє впокійне царство
Дерти-руйнувати,
А засяде по левадах,
По садах співочих,
Беручи поживу з стада
Та з волів робочих.

Ще менше згідно з історичною правдою змалював Куліш мурзу Кантемира, одруженого з дочкою бранки-Українки, Заїрою. Цей у дійсності пів-дикий провідник одної з найдикіших і найлютіших татарських орд, виведений

теж мрійником-романтиком, котрий шукає якоїсь „правди“ й говорить про релігійні усобиці на Україні, мов якийсь вільнодумець новіщих часів:

Попи, це все попи таке в вас кóять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люде людям смерти в Бога молять,
І дивляться на нього, як на ката . . .

Попи й ксьондзи, — це дві нечисті сили,
Що піднялися душі всім спасати,
І муром вашим так заколотили,
Що будете во-віки рабувати . . .

Коли представників магометанства змалював Куліш такими симпатичними рисами, то навпаки — козацька Україна введена в нього наче справді якась темна, дика орда завзятих руїнників. Достається й сьогочасному українському православію, особливо, в апострофі до Київа, апострофі, що дуже відповідала Київу під московським пануванням із його казенно-обрусительним православієм, але зовсім не підходить для Київа часів Борецького й Сагайдачного: ¹⁾

О, Київе. оманна просторік святине,
Безодне мідяків дурних мозольних!
В тобі останній глузд народу гине
По капищах безумно-богомольних.

¹⁾ див. пісня IX., дума перва, друга половина поеми.

По капищах твоїх многопрестольних
Теряють розум, вкупі з мідяками,
Ті, що в своїх роботах потогонних
Бідують-б'ються по ріллях з волами
І хлібом діляться з попами-туманами . . .

Що по-п'яну тобі в шинках співалось,
Ти по-тверезу книжним складом пишеш;
І щоб лихе знов тліло та займалось,
На попелі руїнним духом дишеш.
Нам з музою тепер одно зосталось:
Твоїм сліпим письменством гордувати,
Твою наслідню мрію зневажати,
І зло, що ти хотів би вихваляти,
Таким, яким воно бувало, змалювати.

Але, в'явивши собі ідеали політичного й культурно-національного українського життя початку XVII в. „злом“, Куліш, розуміється, малює його не з історичної перспективи, не таким, яке воно було серед тогочасних історичних обставин, а грубо тенденційно, згущуючи фарби, вмисне карикатуруючи риси історичних діячів, таких, як Єлисей Плетенецький, або роблячи виразником своїх власних, Кулішевих думок — Петра Сагайдачного. Отже це „зло“ вийшло в його змальованим зовсім не таким, „яким воно бувало“!

Та коли ми залишимо на боці штучно надуману тенденцію й невідповідне історичній правді романтичне освітлення турецько-татар-

ського світа, то все ж за цією поемою застається багатство високо-поетичних образів, серед котрих визначається особливо образ самої Марусі Богуславки, ідеальна постать жінки-Українки, повної посвяти для рідного краю й самовідречення, або Заїри,

Що золотим волоссям і очима
Являла тип найкращий України,
Той кроткий тип, що серце херувима
Заніс до нас із Тигра та Ефрата.

Обидві вони — се той ідеальний образ української дівчини й жінки, що в їх

Ні пинда багачів, ні дика злість голоти,
Ні баламутного попівства темна сила,
Ні без пуття війна, наслідниця темноти,
Ні школа — духа в них живого не вгасила . .
Поезія й любов з колиски до могили
Серед безпутьці на путь їх наставляли,
Їх душі привітні від лютости хранили,
І нам їх чистими без плями завіщали.

Виблискує також „Маруся Богуславка“ красою мови, доведеної тут до найвищого щабля доскональності, яку знає наша поетична мова після Шевченка. Цей бік поеми Куліша оцінив Іван Франко, друкуючи її на сторінках „Літературно-Наукового Вісника“ задля її „високої мовної й поетичної стійности“. Крім того, форма поеми теж попросту блискуча:

народні ритми різного роду переплітаються з західно-європейськими (ямб, анапести), Куліш уводить чужі відомі строфи (н. пр., октава) і творить свої власні, користується народними (пор., н. пр., перша пісня першої половини) строфами і творить із народніх ритмів теж свої власні — річі, що поемі додають великої мистецької вартости.

Мабуть, одночасно з „Марусею Богуславною“ написав Куліш іще кілька поем, але рукописи їх частиною погоріли під час пожежі на хуторі. Куліш дещо відновив із пам'яті, дещо збереглося в уривках, і, таким чином, повсталала збірка під назвою: „Хуторні недогарки“, видані вже по смерті автора в Харкові 1902. року. У збірці поміщено вривки поем: „Уляна Ключниці“ (чотири пісні), „Сторчак і Сторчачиха“ (одна пісня), „Адам і Єва“ (частина одної пісні) й „Нагай“ (драмована поема). Всі ці поеми засновані ніби на історичній основі¹⁾, а властиво, служать тільки для вислову думок самого автора, що говорить і устами героїв, і в численних ліричних уступах, якими пересипувані поеми. Скрізь пробивається крайнє суб'єктивний погляд Куліша на козаччину, на її прихильників та істориків; поет дає волю своїй досаді й жалеві не тільки до

¹⁾ в „Улянці Ключниці“ подані роки 1685—1700, „Сторчак“ односиться до 1625. р., „Адам і Єва“ до рр. 1862—1890.

самої історичної козаччини, але й до її нащадків — козачих онуків, котрих він картає, як той

хуторній народ,

Що за козацтва був собі гультай гулящий,
Робив немало й нам і Москалеві шкод,
А за панів нових, що по Ляхах постали,
Сі злидні в запічках сиділи й волі ждали.

І справді ж бо жили печкурниками хами,
На хлібі панському безштаньками росли,
Не дозирались, як там ходять за плугами:
Про те у них батьки й старі діди були¹⁾ . . .

Багато в поемах чисто особистих уваг і натяків, котрі трудно зрозуміти без коментарів, і, відчуваючи це, Куліш густо подавав примітки до своїх поем, котрі, одначе, нічого не виграють од того й залишаються не мистецькими поетичними творами, а лише пам'ятками хоробливого настрою автора в певну добу його творчости, та цікаві ще хибá для біографії Куліша.

Таксамо виявляють невелику літературну вагу поеми: „Грицько Сковорода“ та „Куліш у пеклі“. Обидві вони не побачили світа за життя автора, видруковані аж у 1908. році в київському збірному виданні творів Куліша. Перша з них цікава ще хибá доволі влучним образом самого Сковороди на тлі українського

¹⁾ Ключниця Уляна, пісня перва, строфа V., VI.

життя Гетьманщини й Слобожанщини XVIII віку, друга ж — прикра, але невлучна сатира на всіх колишніх приятелів Куліша і спільних із ним робітників на ниві українського письменства, таких, як Шевченко, Костомаров, Бодянський та інші: Куліш злісно висміває не так то навіть нелюбі йому прикмети їх громадської діяльності, як риси особистої їхньої вдачі. Тавро ослаблення духа й поетичного таланту зазначилось особливо на поемі: „Куліш у пеклі“, написаній на зразок „Пекла“ з третьої пісні „Енеїди“ Котляревського (Куліш наслідує докладно й форму „Енеїди“) і присвяченій „пренепорочному нашому поетові Леонидові Івановичеві Глібову в ювілейному його році“. До поеми подавав Куліш багато автобіографічних дописок, що займають майже стільки місця, що й самий текст поеми.

Одне тільки можна сказати про всі ті поеми, що й мова в них дуже гарна (що правда, багато в них вульгарности), й форма блискуча.

III.

Драматичні твори Куліша: „Колії“, „Байда“, „Петро Сагайдачний“, „Царь Наливай“, „Иродова морона“.

Першим драматичним твором Куліша, скільки знаємо, були: „Колії — українська драма з останнього польського панування на

Україні“. Але цієї драми дійшов до нас усього один перший акт, видрукований Кулішем у його альманаху „Хата“ 1860. року. Цей акт малює народній настрій на Правобережній Україні на передодні вибуху гайдамацького повстання 1768. року. Дія відбувається в коршмі і в панському дворі: виведені традиційні фігури польського пана, панського ловчого, ксьондза, Жида-шинкаря, титаря, гайдамаки. Всіх їх малює Куліш у дусі старої української традиції, на основі якої представники польського елемента на Україні являлися гнобителями, а гайдамаки оборонцями народньої волі й месниками за народні кривди. Майбутніх, цілком инакших, поглядів Куліша на гайдамаччину — не видно ще і сліду.

На початку 80. років написав Куліш драму: „*Байда, князь Вишневецький (1553—1564)*“, котру збірився видати у Львові в 1883. році, але видав у Петербурзі в 1885. році. Ця драма носить на собі вже виразне тавро неприхильного відношення автора до історичної козаччини й певної ідеалізації турецько-магометанського світа. Героєм драми є князь Дмитро Вишневецький, по-народньому „Байда“, який уславився своєю боротьбою з Татарами. Він 1553. р. збудував на острові Хортиці укріплений замок, який історична традиція довго називала

першою Запорозькою Січчю. Він служив якийсь час і московському цареві, а в 1564. р. пішов зо своїми козаками в Молдавію добувати собі господарського престола, але його зрадили Волохи й видали Туркам, а ті стратили його в Царгороді, почепивши ребром на залізний гак¹⁾. З цього степового героя й типового авантюриста зробив Куліш ідеальну фігуру лицаря, що шукає якоїсь „правди“ й по-романтичному закоханий у княжну Гальшку Острозьку. В козацькому завзятті він не бачить ніякої користи для України:

Поки козацтво буде воювати
Мечем та полум'ям, як військо дике,
Ми на Вкраїні будемо всачати
По всіх шляхах руйновище велике.
Мов той пожар, що котиться по ниві,
Безрбзумна почезне, зникне сила,
І прийде ниву хтось чужий орати,
І буде в плуг козацтво запрягати.
Не диво край широкий звоювати,
Червону кров з піском перемішати,
Засипать попелами, слізьми змити,
І кіньми витоптать маленькі діти.
Спасенна річ — усі хати й палати
Під непохибний суд понахиляти,
Потужного від нападуд впиняти,
Безсилогод в напасті рятувати (III, 3).

¹⁾ Ця подія прославлена в відомій народній пісні.

Певна річ, що такої „правди“ в людських односинах Байда не міг ніде знайти; він спробував шукати її в Московщині, де

Земля — як море-океан широка,
Кипить вона і грає силою-снагбою,
Удачею, одвагою людською.

Там тільки б велетням на світ рождатись,
На всю вселенну доблестю пишатись . . .
Там воювать за правду стбїть праці (IV, 3).

Але „правди“ Байда там не знайшов: там
. . . глібоко в ту землю кривда в'їлась,
В серцях підлиз царських закорінилась:
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром . . . (IV, 3)

Не знайшов бажаної правди Байда й серед Турків, і, взятий у полон, він каже Візиреві:

. . . не знайшов я правди в Польщі,
Ні в вашім гарнім царстві, ні в московськїм;
А в нас вона на Русі-Україні
Сліпа й глуха, як мрець у домовині.
Родивсь я рано: ще закон і віра
І в нас одні, і в Турка бузувіра,
І в Москаля, що шїроко сягав,
І в Поляка, що вїсоко літав (V, 4).

Візир пропонує Байді „покинути козацьке дике звірство“, „забути про маси“, признати пророка й зостатися жити з Турками. Але Байда не хоче, й воліє загинути, голублячи надію, що

Настане инший вік і инші люде:
Над ними правда царювати буде . . .

.
Не вмере вона: воскресне в тім народі,
Що гине ув усобиці й незгоді.
Забудеться ім'я моє, а серце
В далекому потомстві відізветься. (V, 4)

Так зробив Куліш із Байди XVI. віку культурника-ідеаліста, вклав йому в уста свої власні думки, свої погляди, зробив речником ідей аж нашого часу.

Як антитезу до культурника Байди, вивів Куліш у драмі запорожця Ганжу Андибера, лютого руїнника, що зрадою губить Байду, й хоч мусить гинути й сам, прохає для себе в Турків, як найбільшої милости, щоб йому позволили самому пхнути Байду з бійниці на залізні гаки.

Зате такими ж культурниками, як і сам Байда, виведені Турки — Візир і замковий Ага. Візир змальований як філософ, що високо стоїть понад думками й поглядами свого часу і свого оточення, що один може зрозуміти Байду і спочувати йому. Вчувши, як викуплені з неволі матіррю Байди козаки співають відому про його пісню, Візир у глибокій печалі каже (висловлюючи мов резюме авторових поглядів):

О, лучче б сі співаки понімили!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило в тьмі, пророка Магомета.

І, звертаючись до тіні Байди, вигукує:

Природо чесна, цвіте жизні чистий!
Тебе низьке принижує й хвалою,
Один дух правди й благодати огнистий
До вищих дум возноситься тобою. (V, 4)

Та, коли поминути тендеційність драми й ідеалізацію її героїв, не можна не визнати за „Байдою“ високої літературної вартости, а особливо її прекрасного енергійного вірша, її високо удосконаленої мови.

Далеко нижче стоять дві другі історичні драми Куліша, що написані трохи пізніше, але що їх Куліш ізв'язав у одну „драмовану трильотію“, хоч, із погляду єдності внутрішньої дії, вони не мають між собою зв'язку: „Петро Сагайдачний — староруська драма (1621 р.) й „Царь Наливай — староруська драма (1596 р.)“. Правда, вони мають певний внутрішній зв'язок тим, що в обох, устами ріжних дієвих осіб, висловлюються ті чи інші авторові думки й погляди на наше минуле.

Петро Сагайдачний задумує у драмі Куліша повстати проти Польщі й об'єднати Україну з Москвою; він кається у своїм колишнім

ворогуванні до Москви й так, як і митрополит Йов Борецький та його келейник Зосима, мріє про те, що „єдинити руський край пора“. У драмі введений в особі київського підвоєводи Степана Хмелецького теж шукач „правди“, такий самий, як і Байда-Вишневецький¹⁾. І він стоїть за тих,

Хто серед дикого пустого поля
Кладе за плугом голову свою (V. 4),

себто, за тих панів-культурників українських, які, на думку Куліша, кольтонізуючи порожні степи, заводячи там господарське життя і вгамовуючи завзяте козацтво, служили ділу культури на Україні.

Героєм драми „Царь Наливай“ є відомий ватажок козацького повстання 1595.—96. років Северин Наливайко, якого Куліш виставляє борцем за визволення українського народу „зпід єзуїтства й панства“, й який мріє про поновлення Варязької Руси й поєднання з Москвою. У драмі, мов у калейдоскопі, виступають майже всі головні діячі Наливайкової доби: гетьман Оришевський, Лобода, князь Василь Острозький, Жолкевські та інші, й персоніфіковані історичні типи тієї доби, як от: єзуїт Ignotus, орудник московської самозванщини, афонський чернець Мандрика,

¹⁾ див. V., 1.

шляхтянка Касильда Оборська, що грає ролю, подібну до ролі історичної Марини Мнішек. Та всі ці фігури позбавлені життя й руху: вони промовляють реторичні монольоги, ведуть розмови й, висловлючи своїми устами те розуміння доби й її діячів, яке мав Куліш, служать немов поетичним коментарем до наукових писаннів останнього.

І „Царь Наливай“ і „Петро Сагайдачний“ страшенно розтягнуті й нудні, і з кожного погляду значно уступають першій драмі з трильоґії — „Байді“. І так, узагалі, в цілій трильоґії руху мало, тим то на сцені вони вражіння не робитимуть, а можуть уважатися драматичними поемами для читання. Всі вони складені за Шекспіром, яким Куліш ціле своє життя займався: це видно не тільки з будови драм, а й помітне у формі. Куліш переплітає ямбічний п'ятитактовий ритм (головніші особи) з прозою (менше важні), а те, що говорять герої або носії якихось важних думок, навіть скрізь, як це є в Шекспіра, римоване.

„Иридова морока, народня вертепна дивовижа“ написана ще з кінцем шістдесятих років для „Правди“, але видрукована вперше у книзі: „Хуторская философія и удаленная отъ свѣта поэзія“ 1879. р., що так і не побачила світа, уявляє з себе алеґоричну сцену, складену на зразок народніх вертепних драм і інтермедій.

В образі царя Ирода й цариці Кривди виведені тут Москва й московське панування над Україною; а далі виступають характеристичні для вертепу персонажі: Жид, Чорт, Смерть, і, нарешті, Запорожець, що побиває їх усіх і визволяє Правду.

IV.

„Чорна Рада“.

„Чорну Раду“ задумав Куліш іще в початках сорокових років. Уже в 1845. р. він надрукував кілька вривків із неї в російському перекладі на сторінках петербурзького журналу „Современникъ“, видаваного П. А. Плетньовом. Виїздячи 1847. р. за кордон, покинув Куліш у Плетньова готовий уже рукопис українського оригіналу „Чорної Ради“, та надрукувати його пощастило Кулішеві аж тільки в 1857. році в Петербурзі п. заг.: „*Чорна Рада, хроніка 1663. р.*“ Того ж року надрукував Куліш і російський переклад „Чорної Ради“ в журналі „Русская Бесѣда“, видаваному в Москві, й окремою книгою, до котрої додав „Епілогъ“ про відносини українського письменства до російського.

Сюжет „Чорної Ради“ взяв Куліш із часів після Хмельнищини, коли Україна розпалась була на якийсь час на дві половини: на Правобережну, де гетьманував Павло Тетеря, при-

хильник спілки з Польщею, й на Лівобережну, де за гетьманську булаву сперечались наказній гетьман і переяславський полковник Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко й запорозький кошовий Іван Бруховецький, колишній джура Б. Хмельницького. Тоді вже зазначилася ріжниця між козацькою старшиною, і взагалі городовім козацтвом, із одного боку, і, з другого, з „черню“, котру піддержували й під'юджували проти заможних людей, проти „кармазинників“, запорозькі козаки. Бруховецький з своїми Запорожцями притяг на Україну і присягавсь Москві вірно служити, якщо вона піддержить його, а козацькій черні й поспільству обіцяв, що заведе на Україні рівність, оддавши заможне козацтво й старшину їм на поталу й на пограбування. Він домагався скликання „чорної ради“, де б голос мали не тільки самі козаки, але й усе поспільство, і представник московського уряду, боярин Велікоагін, що стояв із військом на Україні, допустив до скликання чорної ради під Ніжином 17. червня 1663. року. На цій раді виявилась перевага Бруховецького, за якого агітували Запорожці, й якого піддержували Москалі. Золотаренко тоді сам перейшов на бік Бруховецького. Але його крутість йому не допомогло — рада обібрала гетьманом Бруховецького, чернь кинулась бити і грабувати стар-

шину, Сомка й його вірних прихильників заарештовано, й Москалі видали його Бруховецькому, а той звелів одрубати Сомкові голову. Разом із ним страчено й Золотаренка та ще кілька старшин. Але гетьманування Бруховецького зовсім не принесло рівности, а лише грубий деспотизм Запорожців, що позахоплювали у свої руки уряди й самі запанували над козацькою черню.

Оцю сумну добу з історії України й вибрав Куліш для своєї хроніки.

Дія починається приїздом паволоцького полковника Шрама з сином Петром на лівий беріг Дніпра. Шрам уже священник, але, обурений політикою Тетері, стає знову на чолі козацтва й іде на Задніпрянщину, щоб порозумітися з Сомком. Подорожні прибувають на хутір Хмарище під Києвом, де живе сотник Черевань, давній приятель Шрамів. Черевань радісно зустрічає гостей, а сліпий кобзарь, прозваний у народі „божим чоловіком“, оповідає їм, що діється на Україні, й які коромоли кує Іванець Бруховецький. У Череваня красуня дочка Леся; вона дуже припадає до вподоби Петрові Шраменкові, й добродушний Черевань не від того, щоб оддати її за приятелевого сина. Але, горда Череваниха має на приміті иншого зятя — самого наказного гетьмана Сомка. Шрами й Черевані йдуть цілою родиною до Києва; там, одвідуючи братський монастир, бачать сцену прощання старого Запорожця з світом перед тим, як постригтись у ченці в Межигірського Спаса, далі йдуть до Лаври й тут зустрічаються з самим Сомком. Петро Шрам навіч бачить, що Леся — гетьманова наречена. Подорожних запрошує Сомко до себе в іості на хутірець,

що стояв коло монастиря, й де спинялися значні козаки, що прибували на прощу. Сюди ж являються й Запорозьці-побратими: Кирило Тур й Богдан Черногорець. Тур при всіх нахваляється, що викраде красуню Лесю і втече з нею на Чорну Гору, та ніхто не звертає на це уваги, вважаючи це за запорозькі жарти, в дусі юродства Запорозьців. Але Тур таки дійсно викрадає Лесю, та його здоганяє закоханий Петро, між ним та Кирилом Туром одбувається герць, обидва тяжко ранять один одного, а тимчасом їх наздоганяє погоня від Сомка і Шрама. Поранених беруть до себе: Черевані — Петра, а Сомко — Тура.

Петра Черевані везуть до себе на хутір, і тут Леся доглядає пораненого, що постраждав за те, щоб її урятувати. Молодята покохали одне одного, хоч і не признавались у тому нікому. Після одужання Петра, Шрами й Черевані їдуть до Ніжина, щоб там помирити перед радою Золотаренка з Сомком. Вони спиняються на хуторі в полкового ніжинського осавула Гвинтовки, що одружився з польською княгинею, вбивши самого князя в часах Хмельнищини. Він грає подвійну ролю, крутячись між прихильниками Сомка й між Запорозьцями. Появляється й Кирило Тур, що його мати й сестра проживали недалеко від Ніжина. Запорозькі діди судять його на своїй раді за вчинок із Лесею, і він приймає тяжку кару киями коло стовпа, але витримує її щасливо.

Тимчасом починається чорна рада. Козаки, підбурені Запорозьцями, тягнуть руку Бруховецького. Чернь вигукує Бруховецького гетьманом. Зчиняється бійка. Вірна старшина хоче боронити Сомка до останку, але він, не хочачи її загибелі, сам складає зброю. Князь Великогаїн, присланий од царя на раду, видає Сомка в руки його ворогів. Бруховецький, ставши вже гетьманом, велить посадовити Сомка в тюрму. Кирило Тур хоче його визволити і, вдаючи, ніби хоче його вбити за

якусь кривду, пропонує потаємно свої послуги Бруховецькому, — вгадуючи його потайні заміри. Бруховецький дає Турові перепуску до тюрми, але Сомко не годиться купити свободу ціною чужого життя — бо Тур мав залишитися на його місці, а Сомкові дати свою одежу, щоб той вийшов, замість нього, з тюрми. Тим часом старий Шрам паде по здобутті Паволочі Тетерею, Сомка тратять, Петро з Лесею побіраються. Кирило Тур мандрує з своїм побратимом Богданом на Чорну Гору.

Уже незабаром після того, як появилася „Чорна Рада“ друком, висловилися про неї і склали її оцінку найліпші знавці української історії й письменства: Костомаров і Максимович. Ось що писав про неї Костомаров: „Куліш малює вибрану ним добу з усіх боків: він змальовує й політичні пристрасти, й боротьбу егоїстичних стремлінняв, і родинний побут, і могутність, і слабкість духового життя народу. Не тільки вся цілість перейнята одною думкою: нема сторінки, що не викликала б думок у читача. Кожна особа виявляє собою якусь із сторін своєї добі.“

І, подаючи характеристики поодиноких осіб, виведених у „Чорній Раді“, Костомаров пише:

„Яскравіш од інших уражає собою читача характер Кирила Тура — вірне й чудернацьке втілення могутности духа в добу, коли все кипіло, в добу юнацької сили, що вже почала відчувати передчасне безсилля. Тільки після багатолітньої праці над дослідженням книжних та пісенних пам'яток, тільки після різнобічного знайомства з народом, можна було утворити таку постать, воскресити ідеал Запорозця давніх часів. Безперестанна боротьба

з мусульманами, потреба боронити православіє проти Польщі розвинули в українському народі релігійний настрій духа, внутрішню побожність, підлеглисть життя релігійному світоглядові; але безперестанні невдачі, загальні страждання народу, тяжке лихоліття, яке мусіли Українці виносити на своїх плечах, часта потреба саможертви, нетрівкість хатнього добробуту, необхідність раз-у-раз ірвати родинні й громадські зв'язки — виховали в цьому народі свідомість мізерії життя, погорду до земного щастя, насмішкуватий погляд на всі життєві зміни, погляд, який навіть і тепер, після довгих літ спокою, становить видатну рису української вдачі... Те саме можна сказати і про юродство, до якого ледви чи який инший народ удатний так, як Українці. Цим юродством з старих часів особливо відзначалися Запорозці. Запорожжя заселене було виходнями з України, котрі не зживалися з тамошнім ладом і приходили на Січ, приносячи з собою переконання щодо нікчемности своїх колишніх змагань і праці. Запорожець, якщо він був обдарований енергійною, високою душею, більшменш ставав химородником. Такий образ являє з себе Кирило Тур. Військове заняття не дає йому стати смирним та незлобивим юродивим Христа ради; з погордою до земного життя і глузуванням із його сполучає він жорстокість і грубість воїна варварської доби... Нема в його иншого переконання понад те, що життя нічого неварте, а тому він глузує з життя, глузує з смерти, з радощів, із страждань, сміється з правди, сміється над злом, сміється без розваги: якщо й є для нього щось поважне, то хіба що його власний сміх, котрим осушує він мимовільні свої гіркі сльози.

Та є инший тип свідомости мізерії життя — це Божий чоловік. Він також зневірився в пануванні правди, але не вважає за некорисне змагатись до неї. Він провидить її велич в її ніби-пониженні. Позбув-

шисть очей, не став він пустельником, але обернув останні сили на працю для правди й полекшення страждань своїх ближніх. Стоячи на порозі земного життя, він байдуже ставиться до панування зла, тоді як інші журяться над цим. Перекоаний у тому, що люде не приймуть добра, він проповідує його до останньої хвилини, бо аж надто перейнятий сам свідомістю його краси.

Ті самі причини, які при свідомости початку безсилля й занепаду створили химородника-Запорожця, виявляються без цієї гіркої свідомости, відбиваються на постаті Шрама. Буря, яка вирвала Україну з правильної течії життя, зробила можливим сполучення в одній особі таких протилежностей, як православний священник і козак. Відомо з історії, що цей тип, такий звичайний у Чорногорії, існував і в нас. Куліш воскрешав його не стільки на підставі писаних пам'яток, скільки на основі розуміння народнього духа.

Бруховецький є втілення поганого боку духових сил змальованої доби. Людина бистрого розуму, сильна волею, але така, що повернула свій хист на зло, егоїст, що завжди робить тільки для власної користі й пихи; готовий на всяку підлоту задля корисної мети, що зручно використовує обставини й чужі помилки, — ось хто був Бруховецький, і таким змальовано його в хроніці.

В особі Череваня автор знайомить нас із образом Українця доброго серця, благородних переконань, але з обмеженим розумом, без міцної волі, людину, що здібна до поривів громадської відваги, але швидко й холоне: це — чоловік маси, готовий на саможертву слідом за іншими, корисний там, де таких, як він, багато; инакше — здатний лиш на те, щоб увійти комічним робом у життєву драму.

Леся, на перший погляд, здається постаттю неясною, мало обрисованою. Але, придивившись до цієї постаті, можна завважити, що автор навмисне поставив її в

тіні. Українська дівчина була істотою безгласною, нерозвиненою, засудженою і в майбутньому житті залишатись без прояву власних бажань і вільної діяльності, тому вона й повинна була явитися в тіні. Це — напіврозгорнута полева квітка, яка не сіє різноманітністю колірив і одтінків, а проте гарна у своїй убогій, простій красі.

Не можна не зупинитись на змальованні княгині, жінки Гвінтовки; її безвихідне становище з'ясоване помистецьки й викликує в душі читальника жах.

Характери Сомка й Петра вийшли слабшими від других. Вони досить загальні. Проте, щодо Петра, то блідість цієї постаті вийшла з становища, в якому вона змальована протягом дії: цей юнак перебуває весь час із батьком, і самостійність його затушовується й батьківськими відносинами й височінню характеру Шрама.“

Дуже високо ставив „Чорну Раду“ й Мих. Максимович, називаючи її „цінним подарунком українській літературі“, хоча він знаходив у ній деякі хиби з історичного погляду.

Високо цінять „Чорну Раду“ й пізніші авторитетні критики.

Історик української літератури, професор Мик. Петров, писав про неї: „Чорна Рада“ — це найкращий літературний твір Куліша українською мовою, він відзначається певною широтою і глибиною світогляду, виявляє з себе вислід багатолітньої праці автора, що брав на увагу не тільки архівні історичні документи, але й усні українські народні твори, переважно історичного змісту, на котрих і заснував свій твір“.

Іван Франко вважав „Чорну Раду“ за „найліпшу історичну повість у нашій літературі“.

Сергій Єфремов каже, що „перша спроба українського романа, „Чорна Рада“ завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства, тим більше, що деякі постаті, напр., Кирила Тура або старого Шрама, Череваня, тощо, змальовано справді таки по-мистецькому, виразно, дотепно, як виразно поставлено й багато масових сцен та описів“.

Богдан Лепкий убачає найбільшу вартість „Чорної Ради“ в тім „смутку-тузі за якимись лучшими і кращими часами, в тій охоті вискочити з ярма, в тім пориві до героїчних учинків, котрі будяться в серці українського читача під впливом „Чорної Ради“ а крізь розбурхані пориви приспаної душі гомонить до нас, мов архангельська труба, сильне Шрамове слово: Блюдітеся, да не порабощені будете!“

Куліш, одначе, назвав свою повість тільки „хронікою“ — маючи на увазі головну думку, а власне — образ України в тих часах, коли була „Чорна Рада“.

V.

Українські оповідання Куліша. Оповідання й повісті
Куліша російською мовою.

Українською мовою написав Куліш небагато повістей та оповідань. Ось вони: „Циган“, „Сіра кобила“, „Очаківська біда“, „Січові гості“, „Мартин Гак“, „Брати“, „Потомки українського гайдамацтва“, „Орися“, „Гордовита пара“, „Про злодія в селі Гаківниці“, „Дівоче серце“ й „Товкач“. Деякі з них — це перерібки народніх оповіданнів та переказів (Циган, Сіра кобила, Очаківська біда, Січові гості), деякі списані на історичні теми (Мартин Гак, Брати), решта ж мають ідилічний (Орися, Дівоче серце, Товкач) або побутово-історичний характер (Потомки українського гайдамацтва, Гордовита пара).

Перші три оповідання анекдотичні, гумористичні.

У „Цигані“ обробив Куліш відому в західноєвропейських письменствах (н. пр., Шекспір) і в нашого народу анекдоту про цигана-п'яницю, якого зустрічає на дорозі пан, як він там п'яний спить, та велить перенести до себе у світлиці та поводитись, як із паном. Циган, прокинувшись, зпершу лякається, а далі, бачучи, що всі з ним поводяться, як із паном, осмілюється, загадує пити, гуляти, каже музики покликати й танцює, аж поки знову не падає та не засипає. Тоді пан ізнову велить однести його на те місце на шляху, де давніше лежав і там покинути. Циган прокидається й гукає

на слуг, думаючи, що він — пан. Коли ж люде починають із його сміятись, він догадується, бідолаха, що то, мабуть, йому так снилося!

„Сіра кобила“ — оповідання селянина, як він, думаючи зрубати дуба, що похилився над Сулою, прив'язує до його свою сіру кобилу, й як дуб, падаючи, потягає за собою в воду й кобилу.

„Очаківська біда“ — гумористичне оповідання козака, як під час облоги Очакова його сотня обдурила князя Патьомкіна, вдавши, ніби то вона побила Турків і позабірала їх у полон.

Усі ці три оповідання, при всьому своєму немудрому змісті, виблискують щиро-народнім українським гумором у дусі тих жартовливих оповідань, що їх чимало позаписував Куліш із уст народа й видрукував у „Запискахъ о Южной Руси“.

Таким самим народнім оповіданням, але вже поважного змісту, є „Січові гості, споминка старого діда“ — про гайдамацьких ватажків Чуприну й Чортовуса та про їх загибель од війська князя Любомірського. Оповідання ведеться від імени колишнього учасника виправи проти гайдамаків, у якій він служив „надвірним козаком“. Воно яскраво малює один із трагічних епізодів боротьби гайдамаків проти польсько-панського права на Україні.

Дуже подібний сюжет має й оповідання „*Мартин Гак*“, надруковане первісно у львівському журналі „*Мета*“ 1863. року. Тут ізнову

колишній панський козак розказує про гайдамацького ватажка Мартина Гака, що під час Коліївщини став на чолі загону й облягав одне панське дворище, де замкнулися пани з слухняними собі поки-що селянами.

Оповідач прокрадається для розвідки в гайдамацький табор і тут стрічається з самим ватажком. Але виявляється, що Мартин Гак уже розчарувався в гайдамаччині. „Ми думали“, каже він, „приспішити волю селянам, та, мабуть, чи не в гіршу кормигу їх запрягли. Хотіли ослобонити рідну сторону від напасників, а розплодили таких драп'як, що аж землі важко під ними. Скоро розпочалось криваве діло наше, зараз я постеріг, що нема в йому божої правди. Не такій орді Україну рятувати. Коли б хто від неї самої слобонив Україну...“ І Мартин Гак, мов історичний Сава Чалий, думає зрадити своїх гайдамаків та припинити їх криваві подвиги, та його підслухує один старий гайдамака і вбиває на місці.

На історичні теми написані і два нескінчені твори: „*Брати історичний роман початку ХVІІ. віку*“, що його дві глави надруковано в „Меті“ 1864. року, й „*Потомки українського гайдамацтва*“.

Дія „Братів“ одбувається на рідній Кулішеві Сіверщині, в околиці між Новгородом Сіверським і Глуховом, за часів повстання, піднятого там царевичем Дмитром проти Бориса Годунова. Сіверщина належала тоді до Москви. Претендентів на московський престол, як звісно, допомагали запорозькі козаки, й одну з таких ватаг, що оперувала на Сіверщині,

й описує Куліш на початку свого роману. Запорозьку ватагу з її проводирями змальовано дуже яскраво і з історичного боку дуже влучно і правдиво.

„Потомки українського гайдамацтва“ — оповідання, друковане у львівській „Правді“ 1868. року. Воно не належить до вдатних; елемент побутово-історичний перемішаний із фантастикою, фабула розроблена штучно, і в цілому твір не робить вражіння.

„Орися“ — граціозна ідилля, навіяна, як писав сам Куліш, VI. піснею Гомерової Одисеї, де як звісно, оповідається про те, як буря викинула Одисея на беріг, і як туди приїхала з служницями царівна Навзикая прати білизну, побачила героя та привела його до батьківського царського дому.

В Куліша оповідається, як красуня Орися, дочка сотника Таволги, вибирається на Трубайло до Турової кручі з своїми подругами прати, і як вона зустрічається тут із миргородським осавуленком, майбутнім своїм судженим.

Написав Куліш „Орися“ в 1844. році, гостюючи у свого приятеля Свідзінського в Ходоркові на Київщині, а надруковано її вперше у другому томі „Записокъ о Южной Руси“ 1857. року.

„Гордовита пара“, — оповідання про нещасливе кохання за козацьких часів між Марусею Ковбанівною, дочкою колишнього отамана на Січі, і Прохором осавуленком.

Прохор, ображений чимсь на горду красуню, одружується з иншою дівчиною, і Маруся виходить за нелюбого старого сотника. Але обоє не можуть жити одне без другого і знаходять свою долю — на дні озера.

Друковане було це оповідання під псевдонімом Петро Зобоцень ув „Основі“ 1861. року.

„*Про злодія в селі Гаківниці*“ — оповідання з серії „Листи з хутора“, друкованої в „Основі“ 1861. р. під іменем Хуторянина.

Оповідання розказує, як одного разу громада вивряджав автора разом із титарем збирати гроші на будову церкви. В селі Гаківниці ніхто не приймає їх на ніч, а всі кажуть, щоб вони спали у „злодія“, і подорожні мусять зупинитися в цього злодія. Він приймає їх дуже гарно й розповідає свою історію.

Колись він був добрим роботящим наймитом, але дівчата насміялися з його за його бідність, і він рішився забагатіти та почав красти. Зпочатку вкрав коні у свого хазяїна, а далі зважився обікрасти й церкву, та тут його спіймано й покарано на тілі. Громада присудила, щоб він три роки відслужив титарем і, як людина заможна, приймав усіх подорожніх, і поклала була до самої смерти називати його не инакше, а злодієм.

Три роки покути проходять, але колишній злодій прохає, щоб його й надалі громада залишила титарем і доручила приймати подорожніх. Він робиться дуже гарною, статечною людиною й добрим господарем. Коли ж умірав, то його сина ніхто не зве вже злодієнком, і всі до пам'яті його батька ставляться з великою пошаною.

Ідилля „*Дівоче серце*“, друкована вперше у львівському журналі „Вечерниці“ 1862. року, є оповідання-бувальщина.

Гната, сина вдови Загірньої, беруть у москалі; його мила, Оленка, йде за ним аж у Петербург і тут попадає в наймички до панів із України, котрі приймають її мов рідну. Гната засилають далеко на службу, але Оленчині пани роблять заходи, щоб його повернуто до Петербурга. Тимчасом Олена закохується у брата своєї пані, Павла Піддубня, молодого українського патріота. Вони побіраються й виїжджають на Україну. Тимчасом вертається Гнат і довідується, що його Оленка вмерла — справді, вмерла для нього. Гнат розумів своє лихо, ходить місяць із своїм горем, і більше ніколи не питає про Оленку. Так „москалем він самотнім вік звікував, мов той дуб суховерхий“.

До Кулішевих оповіданнів можна дорахувати й його перерібку одного оповідання з відомого німецького письменника Бертольда Ав'єрбаха (1812—1882), що у своїх „*Dorfgeschichten*“ уперше в німецькій літературі вивів життя селян. Куліш, рівняючи німецький сільський побут до українського, знаходив у ньому багато внутрішньої спільности при всій різниці матеріяльної культури. Тому він думав, що й Ав'єрбахові оповідання „найближчі до народнього нашого побуту, до громадського нашого розуму, до сільського нашого смаку“. Тим то й переклав, чи швидче переробив, одне таке оповідання, назвавши його по імені героя „*Товкач*“, і надрукував його вперше у львівській „Правді“ 1868. р.

Олексій Товкач — парубок із Шварцвальда. Його беруть на службу в військо, а тимчасом його любя

Маріанка, виходить за другого. Олексій з горя мандрує до Америки, не хоче ні з ким одружитись, бо не може забути своєї Маріанки, про яку довідується в листі до матері з Америки.

*

Крім того, Куліш писав чимало повістей російською мовою. Робив він це на те, щоб уникнути цензурних труднощів, звязаних у ті часи з друкуванням українських творів. Але всі ці повісти взяті з українського життя, малюють переважно наше історичне минуле, і в них Куліш висловлює свої патріотичні думки й національні погляди з більшою сміливістю й отвертістю, ніж це можна було б йому зробити у творах, писаних українською мовою. От через те ці російські писання заслуговують на нашу увагу, хоч із артистичного погляду вони уступають перед українськими писаннями Куліша.

Одним із перших творів Куліша взагалі був історичний роман: „*Михайло Чарнышенко или Малороссія 80 лѣтъ назадъ*“, виданий у Києві 1843. року. Написаний він у романтичному дусі під впливом романів англійського письменника Вальтер-Скотта. Тут повно різних незвичайних пригод і героїв із надзвичайною вдачею, які ледви чи могли насправжки існувати. Але вага цього роману в живому малюнку побутового життя Гетьманщини в

останні роки її існування, спеціально — у змалюванні гетьманської столиці Глухова й його околиці, котрі Куліш знав змалку, в описі різних побутово-археологічних подробиць, як, наприклад, опис будинку „Малоросійської Колегії“ у Глухові або старосвітського будинку в Вордніжі, поставленого ще за Хмельниччини. Куліш, пишучи „Михайла Чарнишенка“, вже носився з думкою написати „Чорну Раду“, й ми бачимо, як деякі герої цього роману дуже нагадують героїв „Чорної Ради“¹⁾.

Цілий ряд повістей і оповіданнів російською мовою написав Куліш у 60. роках ХІХ. ст. Вони друкувалися по російських журналах, і в 1860. р. Куліш видав їх у чотирьох томах під назвою: „Повѣсти П. А. Кулиша“. Деякі з них друкувалися в „Основі“ та інших пізніщих виданнях. У всіх цих повістях малює Куліш українське життя перших десятиліть ХІХ. віку, а іноді й ранішого часу, й зачіпає в них різні болючі питання цього життя: роз'єднання культурних українських клас із народом, важкі умовини громадського ладу, витворені московським пануванням, кріпаччину, приниження народніх мас і т. д.

¹⁾ пор., н. пр., Щербина й Кирило Тур, Радивой і Богдан Черногор, сам Михайло Чарнишенко й Петро Шрам і т. д.

В оповіданні „*Польздка въ Украину*“ говориться про поганий вплив московської псевдо-цивілізації на наш народ, про деморалізацію, яку вносять із собою в життя українського населення представники цієї „цивілізації“, зразком якої виводить Куліш начальника однієї з поштових станцій, головну дівку особу оповідання.

Повість „*Другой человекъ*“ малює нам одставного офіцера Зарубаєва, що вислужився з простих селян і потім соромився навіть рідної матері, яка в його сім'ї мусіла служити за наймичку. Такого ж перевертня виявляє з себе і приятель Зарубаєва, священник о. Потапій, що з його родичкою одружується Зарубаєв.

Подібні типи змальовано і в оповіданні „*Старосветское дворище*“. Колись тут жили заможні старосвітські козаки, та ось його купує секретар повітового суду Трифон Коломедуналець, „чорнильна п'явка“. По ньому дістає дворище його син Никодим, що йде батьківською стежкою; зпочатку „судовий панич“, він одружується з попівною Катрею Ковбиківною й живе так, як усі люде його стану, просто й патріархально. Та ось він „виходить у люде“, робиться секретарем, а потім і „стряпчим“, і починає ставити своє життя зовсім „на паньку ногу“: заводить панські порядки, в його сім'ї починають соромитись рідної української мови, як „мужичої“, цуратися колишніх знайомих поміж людей простих; старій матері, людині простій і неосвіченій, припадає роля наймички. Старий будинок, поставлений іще за часів Гетьманщини, перебудовується на новий штиб, при чому вирубують чудовий віковий сад-гай навколо дому.

В повістях „*Майоръ*“ і „*Украинскія незабудки*“ малює Куліш уже не самих лишень перевертнів, але хоче показати людей, що, і

зробившись освіченими, не поривають звязку з своїм народом, зостаються йому вірними.

Головна дієва особа повісти „Майоръ“, що дала їй назву, — це одставний майор Лушнин. Він походить із козацького роду й, дослужившись до майорського чину, не робиться паном, як інші, а живе на своїм хуторі по-старосвітськи, у прадідівській козацькій хаті, в козацькій обстанові. В його домі проживає його сестра з дочкою Парасею. Парася дівчина проста, з гарним серцем, з щирою душею. На сільських вечерницях познайомлюється вона якось із паном Сагайдачним, що; одягнутий за сільського парубка, радо ходить на вечерниці. Сам він любить свій народ, його звичаї, мову й, хоч сам освічений і дослужився до значного чину, не цурається простих людей: „любить носити українське національне вбрання, що так підходить до широких степових просторів України, й таке зручне в дорозі, коли настає спека й пилюга; їздить, одягнутий так, по ярмарках, балакаючи тільки по-українськи, й усі його вважають за прикажчика або за заможного козака-хуторянина, а не за пана.“

Добре придивившись до народнього життя, Сагайдачний приходиться до такої думки: „простий народ наш є одиноке самостійне в нас товариство; тільки в цім товаристві, при всій його відсталості, живуть іще корінні наші звичаї, не перемішані ні з чим чужим, нашої слав'янській вдачі невластивим; нам слід жити з простим людом, слід із ним поріднитися; серед простолюдня скоріще натрапиш на вірну, щирю й живу людину, ніж серед панів; у простих людей є ще дружба, є любов, якої не схитнуть ніякі рахунки та відносини“. — Отже тому й подобається йому Парася, як щира Українка. Та й сама Парася не любить „судових паничів“ із їх порожньою душею і, вважаючи Сагайдачного за простого

парубка, спалахує коханням до його. Та старий майор, дізнавшись про те, не хоче вірити, що Сагайдачний, людина освічена і значна, хоче одружитися з його Парасею, простою хуторяночкою. Підглядівши раз, як Парася цілує Сагайдачного коло перелазу, він викликає Сагайдачного, козацьким звичаєм, на герць. Насилу переконує його Сагайдачний, що він хоче мати Парасю за дружину: старий і слабкий уже майор швидко вмірає, не примирившись із Сагайдачним. Його особливо нацьковує та під'юджує проти Сагайдачного сусіда, одставний офіцер Іволгін, що держить недалеко поштову станцію, погана людина, що вміє підлещуватись до заможних і значних панів, удаючи з себе добродушного панка-хуторянина, і, смішучи їх українськими анекдотами, здобуває собі звязки і протекцію. Він втирається, між иншим, у ласку до сусіда князя Великдана, зводить його з майором, а цього останнього так настроює проти Сагайдачного, що той, уміраючи, відписує свій хутір на Парасі з Сагайдачним, а Великданові. Але Сагайдачному, по смерті майора, вдається визнати заповіт недійсним, та й сам князь, довідавшись про інтриги Іволгіна, проганяє його від себе.

Той самий Іволгін фігурує і в другій повісті: „Українські незабудки“. Ми бачимо його на бенкеті, який справляє повітовий ісправник Кирило Кваша з приводу приїзду, по скінченню науки в інституті, дочки Ніни. На бенкеті різні гості: й пані Протозанова з своєю численною родиною, й пан Мотузочка, і три панни Чечотки, злющі повітові пащекухи, й багато інших. Серед них провадить свою філософію Іволгін, що, вказуючи як на зразок для Українців, на московське дворянство з його умінням вислужуватись та підлещуватись, вихваляє московські порядки, де, мовляв, кріпацтво заведене ще за Бориса Годунова, тоді як „у нас вільні підсусідки прикріплені до землі не більше як 80 років тому“.

Всі ці гості Кваші — типи помосковлених покручів, перевертнів, „нікчемні, всі більш або менш нещасні потвори, невилічими каліки, зломані душі“¹⁾.

Та не така людина Ніна. Інститутське виховання не вбиває в ній людських почувань, не робить із неї бездушної ляльки. Ніяково почуває вона себе серед батьківських гостей, огидні їй їхні розмови. І потім, придивившись до життя в батьківській оселі, вона починає задумуватись над неправдиво нажитим ним добром, і серце тягне Ніну до затурканої босоногої челяді, що прислужує в домі. Та ось заїздить до старого Кваші випадково професор Нечай, сам із козацького роду й таксамо вірний своїй національності. Ніна оповідає йому свої перші вражіння в батьковому домі, й вони розуміють одне одного. Ніна, яку знав Нечай іще дитиною, віддає йому своє серце.

В романі „*Липовья пущи*“ (нескінченому) Куліш хоче глибше сягнути в історію української інтелігенції і змалювати шкідливі наслідки московського втручання в політичне і внутрішнє життя України. Він малює побут козачого роду Вінникових, що, належачи до полкової старшини за Гетьманщини, неправдами

¹⁾ А далі сам Куліш так їх характеризує; „Машина чужого громадського ладу перейшлася з кінця в кінець по їхніх закутках, кого шпурнула, обтесавши на швидку руку, далеко від рідного краю для всякого корисного або шкідливого вжитку, а кого тільки переломила, вивернула на-вिवоріт, одурманила на віки й покинула на місці, неначе для того, щоб важче було завести тут колинебудь инший природніщий і розумніщий лад. І ось нидіють вони у своїй умовій темноті, бабраються в болоті. А скільки б вийшло людей зпоміж цієї громади при иншому ладі, при инших упливах!“

збудували свій добробут, уміло використовуючи політичні зміни в житті рідного краю. Та винуватить за це Куліш не так козацьку старшину, як саму Москву, що навмисне вносила розклад у українське життя, поглиблювала класові різниці, пособляла роз'єднанню культурних клас із народом. Такої політики, на його думку, держався, з невеликими відмінами, московський уряд увесь час.

Взагалі історична белетристика Куліша російською мовою служить доповненням і розвитком тих його поглядів на наше минуле, котрі висловлював він у 50.—60. роках у своїх історичних працях і критичних розвідках, друкованих, здебільшого, в „Основі“. Він хотів ними показати моральну потребу для української інтелігенції того часу вернутись до духової єдності з своїм народом і до відродження форм національного життя, навіть у обсягу повсякденного життя.

VI.

Куліш літературний критик і історик українського письменства. Статті в „Хаті“, в „Основі“. „Чого стоїть Шевченко як поет народній“. „Григорій Квітка й його повісті“.

На полі літературної української критики має Куліш особливо великі заслуги. До нього існували лиш короткі й поверхові огляди нової

української літератури, дуже небагатої ще в першій половині ХІХ. в. Куліш, можна сказати, поклав основу української критики, розібравши й оцінивши твори українських письменників щодо їх артистичної вартости й ідейної ваги, вияснив значіння Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, і простежив непереривну нитку народньо-поетичної творчости й письменницької традиції на всьому протязі нашого історичного життя.

Вже в „Запискахъ о Южной Руси“ вказав Куліш на існування старої української поезії, до якої зарахував він і „Слово о полку Ігореві“, надрукувавши сам кілька уривків старих пісень і переказів із князівсько-вічевої доби. Цю думку підносить він і у своїх пізніших писаннях. Та особливо багато уваги присвятив Куліш новому українському письменству, починаючи від Котляревського. Не в усьому мав він рацію у своїх характеристиках окремих українських письменників (наприклад, у своїм осуді Котляревського й Гоголя¹⁾), але пізніше він сам змінив свою думку й визнав свої помилки, котрих допустився з великої любови до рідної літератури, ревнуючи про її повагу і значіння. Та як-не-як, а Кулішеві статті, критичні розвідки, таксамо як і передмови до виданих ним творів українських письменників — Квітки, Марка Вовчка, Щого-

¹⁾ див. стор 147.—148.

лева та ин., це перші в нас зразки наукової прози в відродженій літературі українській.

Уперше висловив Куліш свій загальний погляд на українську літературу й її національне значіння у своїй розправі російською мовою: „*Объ отношеніи малороссійской словесности къ общерусской*“, надрукованій як „Епилогъ“ до російського перекладу „Чорної Ради“, виданого в 1857. році. Уже тут висловлює він думку, котру потім не раз повторює в ріжних своїх творах, що життя нації не припиняється з упадком її державности, що нація може жити своїм самостійним духовим життям і в чужій державі, якщо тільки збереже свою національну свідомість, котра має свій вислів у літературі рідною мовою. Так дивиться Куліш і на українську націю. У злуці України з Москвою він бачить історичну необхідність; картина тих відносин на Україні, що панували за Гетьманщини XVII. віку, й що їх сам він змалював у „Чорній Раді“, переконує його в „політичній мізерії України“. Але, не виробивши в собі твердої політичної організації, Українці зовсім не були нікчемні в обсягу культурного життя. „Не нікчемний народ прилучився до московського царства в половині XVII. століття. Цей народ, здебільшого, складався з людей самостійної вдачі, гордих свідомістю своєї людської поваги; у своїх звичаях

та розуміннях зберігав він і зберігає досі основи вищого громадського ладу. Він дав Росії багато нових, енергійних діячів, вплив котрих немало допоміг розвиткові державної сили російського народу.“ Позбавлені політичної самостійности, в межах російської держави, Українці, на думку Куліша, можуть жити своїм самобутнім культурним життям, розвиваючи свою власну національну літературу. Нема чого вважати на російську критику і взагалі на голоси Росіян, що неприхильно ставляться до творення самостійної української літератури. „Нам по щирости радять“, каже Куліш, „покинути розробляти українську мову в містечких творах; але це нам радять люде, котрі не розуміють, який вплив має високо розвинута сила і краса рідного слова на моральний, а разом із тим і на матеріяльний добробут цілого племені . . . нам доводять безперечними фактами, ніби Українець, стаючи російським письменником, має обширний круг читачів, отже більше досягає мети кожної діяльної людини — розвивати серед громадянства свої переконання. Правда, це спокусливо, але ж ніодин із українських поетів, у тому числі й Гоголь, не був задоволений своїми творами північно-руською мовою. У кожного з них завжди оставалася на душі якась тужлива свідомість того, що він не виконав свого

призначення принести ближньому користь, і справді не принесе її в тій мірі, в якій рідна мова приносить рідному сердцю. Допустимо, що поета слухає серед иноплеменників багато рózумів, що його голос досягає до багато сердець; але ж хибá те вражіння робить він на їх, яке б мав він на своїх земляків, коли би звернувся до них незамінимою мовою дитячих літ, тою святою мовою, якою мати вчила його добра і правди?“.

З українських письменників Куліш дуже високо ставить Квітку, особливо, за його повість „Маруся“. „Ні в однім літературнім творі Українець-селянин, позбавлений усяких стосунків із освіченими людьми, окрім божого слова, не являвся в такій величавій простоті своєї вдачі, як у цій повісти. Це не орач-чорнороб, а людина в певнім значінні цього слова... Квітка первий довів Українців до сліз мовою українською, й тим показав, що ми ще не звелись ні на що: єсть бо в нас, щó сказати по-свойому, єсть над чим заплакати. І великого, мабуть, стоїть народ наш простий у своїх домотканих свитинах, коли, ввійшовши в його сім'ю, найрозумніщий, найученіщий з нас має собі ту сім'ю за свою рідну, — самий могутий і прославлений з нас, самий високий і чистий духом не одцуравсь би Марусю рідною сестрою звати, і її матір — своєю матіррю,

і її батька — рідним батьком. Оттаким-то людом убогим і смиренним Квітка наш перед усім світом похвалився: чи є, мов, такий другий на всьому світі великому?“

„Квітчина пам'ять“, каже Куліш у другому місці, „буде свята во-віки поміж нами: він зробив те ж саме для прози, що Шевченко для стиха українського: він таксамо спостеріг і перейняв поезію щоденної сільської мови, як Шевченко поезію народньої пісні. Удвох вони заправили нашу словесність віковичною силою й назнаменували їй правий і далекий путь“.

Нове українське письменство повстало на основі народньої мови, тієї; що нею погорджували старосвітські книжники і що протягом цілої нашої історії вживали штучно витвореної, чужої для народнього вуха мови. На ґрунті цієї штучної книжної мови витворили свою літературну мову Росіяни. Але нам, Українцям, на думку Куліша, треба розвивати літературну мову на основі народньої мови, так, як це зробили Квітка й Шевченко. Свої погляди на відносини між книжньою й народньою мовами виложив Куліш у передмові до віршів Кузьменка й Щоголева в „Хаті“, але цензура викинула початок цієї передмови, й вона оголошена аж в 1914. році¹⁾. Ось що каже тут Куліш:

¹⁾ у журналі „Україна“.

„За князів-Варягів було дві мови на Україні: одна церковна, судова, панська; друга — сільська, хуторська, щира народня. Наступило панування литовське, — те ж саме виявилось на Україні, бо, визвавши Варяги чужих наставників з чужим письменством, помогли їм викувати якийсь середній язик між болгарським і українським народнім, і те письменство, уложивши стародавнє руське право, на записях перейшло до беззаконної Литви, наче який клад. Настало панування польське; — і все дві мови було на Україні, бо писане право ще більш утяглося у ту химерну, суху, ненародню мову, а схоластика по школах розуміла речі тільки головою, а серцем їх не розуміла Отже як прилучилась Україна до московського царства, то схоластична письменна мова перейшла в московські духовні й мирські товариства На Україні ся мертва, протинародня мова не дуже то зміцнилась, бо її голубили тільки ченці по монастирях та законники по судах, а там приголубили її царедворці, котрі за довгого жіноцького панування орудували самохіть усіма землями між чотирма морями в Європі й до кінця Камчатки в Азії. Тут підпустила в неї Польща свого слова, а там Москва піддала свого „акання“ — і виріс потай народу в палатах язик, которого ні Польща своїм, ні Україна своїм, ні простий русько-

московський люд своїм не називає, — виріс язик російський. Поки він гніздивсь на Україні, не появляв він голосних пісень мирові, бо нікому було б гаразд їх слухати. Наші бо великі лицарі, Серпяга, чи Самійло Кішка, чи Сомко Мушкет, чи хто инший були герої народні, прославлялись серед оружного народу-козаків, і від того народу воспівались їм голосні славословія-думи живим народнім, а не глухим і мертвим академічним словом Може, вже й нема рятунку народньому руському слову на сівері, а в нас на Вкраїні рятунок ще буде. Може, темний руський сіверний люд, навчившись колись письменства, прийме російську словесність за свою рідну, бо в тій словесности є голосні поети, а в його народній нема ні одного. Ми ж не повинні того книжного слова прийняти за своє рідне, бо наше рідне слово не „акає“, наше рідне слово иншим способом сотворилось, і не схоже на нього ні з лиця, ні звивороту, ні зпереду, ні ззаду.“

Коли у своїм „Епілогу до Чорної Ради“ Куліш промовляв головно до чужої, російської публики й, очевидно, застосовувався до її розумінь і поглядів, то в „Переднім слові до Громади“ в „Хаті“ 1860. року звертається він безпосередно до українського громадянства й дає свій: „*Погляд на українську словесність*“. Давши короткий перегляд нового

українського письменства від Котляревського й зазначивши національну вагу цього письменства, Куліш підносить, що нам треба дуже серйозно і строго критично ставитись до своєї літератури — з огляду на ті високі й поважні завдання, які має сповняти ця література в нашому національному житті. „Не за малу річ“, каже Куліш, „ми вважаємо критичний погляд на те, що зроблено вже в нашій словесности, й чого маємо ще од неї сподіватись. Ні суєсловною хвалою не повинні ми своїх писателів улещати, ні забувати, чим з них котрий допоміг ділу громадському; не одні бо великі таланти, як от Квітка й Шевченко, задачу нашої нації виповнять. Не треба також нам нашою долею знечев'я величатись. Доля наша красна хибá великою тугою, котра не дає нам ні на часину про своє безталання забути. Не всміхається нам фортуна і в нашій словесности, не то що. Мало, дуже мало на світі письменних людей, котрі б наше слово щиро, по-братерськи привітали, а ще менше, котрі б його глибиню й самостійну красу зрозуміли. Тим воно й іде в нас тугим поступом, бо обертається й набирає нової сили в невеличкій громаді. Ще ж до того треба йому разом і вищого смаку доходити, і тямущих людей доволі собі з'єднати, щоб од напасти, як кажуть, не пропасти. Се бо вже давня

річ, що в світі не без ворога, й не родився ще той чоловік, щоб йому діла його не псовано. Українська ж словесність — діло велике: се — нове слово між народами, котре на те й явилось, щоб якось инше, не по-давньому людський розум повернути Як появился Котляревський із своїм Енеєм, усі зареготали щиро, що який-то справді чудний простий люд український, од которого ми, дякуючи деяким старосвітським добродіям, одрізнились Тим реготом над Енеїдою маломало не згубили самі земляки свого ж новонародженого слова. Так велика ж була в йому живая сила, і зараз вирятував його инший поет, Гулак, написавши тим же складом, що й Котляревський, невеличку цюемку ‚Пан та собака‘. Засміялись тоді иншим сміхом панове землячки, а деякі, може, трошки й на кутні . . .“

Далі Куліш каже за Квітку й за те, як неприхильно стріла його російська критика, не розуміючи ні змальованого Квіткою життя, ні самої мови: „найрозумніщим головам журнальним і не снилось тоді, щоб з того, як вони мовляють, гакання та гекання, вийшло щось путнє; повернули в жарт і самі сльози щирії, котрі пролились із очей у старого й малого над Марусею“. Тут натякає Куліш на відомого російського критика В. Белінського,

що зустрів повісти Квітки глузом над їх змістом і мовою. „Глузували журналісти“, продовжує, Куліш, усе маючи на увазі того Белінського, — „й над Шевченком, і вирвали з його серця не один стих гарячий, болячий, кров'ю закипілий. А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко; встояв на своїх ногах до кінця — щирим, нехибким Українцем. Тепер сміється він із своєї щербатої долі й величається її щербиною більш, ніж який інший поет пам'ятником нерукотворним: „Я“, каже, „пам'ятник собі воздвиг нерукотворний“... А наш поет, насміявшись із свого безталання, привітав свою щербату долю таким словом, на котре не всякий має право:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

От так видержи пробу, коли справді твоє рідне слово — святиня непорочна, і дорожче воно тобі од усякої мамони!“

Після Шевченка Куліш дає оцінку й писанням Марка Вовчка, про котрого він уже в 1857. році писав у своїй передмові до „Народніх оповідань“, що „великого стобять сії оповідання тим, що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, живописують не так, як звикли на них дивитись ізверху, а так, як вони самі на себе дивляться; се не

видумки на потіху гулящим людям: се жива етнографія, котору зрозумів писатель здоровим умом і гарячим серцем“. Тепер, у 1860. році, коли слава Марка Вовчка вже широко розійшлася між громадянством, коли оповідання письменниці переклав на російську мову славний письменник Іван Тургенєв, Куліш зазначає місце Марка Вовчка серед українських і все-світніх письменників:

„У всякого народу-бували такі поети, котрі брали найчистіші тони в народніх піснях і баладах. Покидавши і старосвітські свої пісні, й балади, слухало все, що жило, їх нових поетичних творів, слухало, переймало й окривало їх ім'я широкою славою. От між такими талантами несхибно можемо ми вказати місце пану Вовчкові за його дотихчасові оповідання. Велику робить він нам підмогу, очищаючи смак рідної мови од польщизни на Волині й Подоллі, од московщини і школярства на Подніпрянщині. Його гарні, теплі етюдики з натури дають нам способ придивитись як-найближче до народнього обличча. Не раз, не два натякне нам пан Вовчок і на глибиню народнього нашого духа; а все ще більш од його осталось нам жадати, ніж він дає нам. Злинув він ясним соколом зміждо людей починающих писати, дійшов до межі самостійного творчества і — зупинився. По сей бік межі

стоять такі люде, як Бокачіо в Італіян, як: Гофман у Німців, Вашингтон-Ірвінг у Ангелян, — доволі їх було на світі; по той бік виступають невеличкою громадою такі мужі, як: Шекспір, Вальтер Скотт, Шіллер, Міцкевіч, Пушкін, Гоголь, Квітка, Шевченко. — Гоголь у „Вечорах на хуторі“ стояв урівні з Марком Бовчком, а далі переріс його незмірно. Шевченко в первих баладах не пішов вище Вовчкової „Сестри“; в „Катерині“ він піднявсь до Пушкіна яко художник, а в 1846. року — й до Міцкевіча, яко поет всеслав'янський“.

В тій же „Хаті“ Куліш у передмові до друкованих там поезій молодих іще тоді авторів Якова Щоголева й Петра Кузьменка („Первоцвіт Щоголева й Кузьменка“) дає характеристику обох поетів; ми наводимо з тої характеристики вривки, як зразок літературної критики Куліша й його стилю:

„... Отож упала мені в руки поезія якогось пана Щоголева. Зрадів я, її прочитавши. Прочитав землякам-приятелям у столиці — і вони слухали її, смакуючи. І звеселились ми всі, що таки хоть одна струна по-людськи на рідній мові бринькнула. Небагато тих пісень, да чистий же мед, а не перла словесна. То правда, що не до Шевченкових їх прирівняти, а все ж і то — щира рідна поезія. Се так, як иноді весною соловей у саду голосно да

любо виспівує, а тут коло тебе золота бжilка над квіткою в'ється. Слухаєш солов'я з великою вподобою, а не скажеш же і бжilці: „лети собі геть, не гуди коло мене!“ Склад у того пана Щоголева правдиво рідний. Не Шевченків голос він переймає; переймає він голос народньої пісні, і з пісні бере основу свого komponування. Тимчасом, як поет правдивий, а не підспівач; має він у своїй голосі щось праведно своє, якусь власну повагу і красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не догледити; не чуже бо добро він собі присвоїв, а своїм власним даром нас чарує. Се так, як от иноді співають дівчата над водою, і в'ється по воді їх чистий голос, і оддається в гаї, мав чарівничі співи самої музи народньої, — оддається зтиха, неясно не так голосно, а любо слухати, і слухаєш його дивуючись!

„Впали ж мені в руки й вірші иншого поета, пана Кузьменка. Сей не так сподобавсь нам, як пан Щоголів, а, прочитавши його поезію, не змогли ми її забути. Єсть у його слові щось таке, що до душі доходить і в душу проситься. Поезія пана Кузьменка не має тої сили, що пана Щоголева, а проте якась єсть у їй тихість приятна, якесь гарне душевне сумування, і пливуть його слова одно за одним не прудко, а так, як маленькі утятка, вперше на воду пущені“

Щоб показати вміння Куліша кількома словами схопити головні риси у творчості якогось автора й дати влучну його характеристику, наведемо ще вривок із його передмови до „Приказок“ Гребінки, друкованих у тій же таки „Хаті“: „Приказки“ були найкраще діло зо всього, що понапечатував Гребінка. Коли рівняти їх і до сусідньої словесности, то навряд чи є в її кращі приказки од Гребінчиних, а тільки що московські дзвони голосніщі од наших. Гребінка, пишучи „Приказки“, малює нам тут же наші села, поля й степи свіжими, да й не позиченими фарбами. Коли сміється він, то прислухайтесь — тут же крізь сміх почувете якийсь сум; коли ж справді сумує, то слово його процвітає квітками щирої поезії української. Широкі його „Приказки“, як наші степи, жартовливі вони, да якось і сумовиті, як наші селяни; шуткуючи, ці „Приказки“ займають душу вглибока“.

Того самого 1857. року, коли вийшов „Епілог“ при російському перекладі „Чорної Ради“, випустив Куліш невелику книжечку „Григорій Квітка й його повісті“. Тут знову висловлює Куліш думку про величезне значіння національної літератури. Він зазначає, що історія знає приклади, особливо у слав'янському світі, що нації тратили свою державну самостійність, але коли не вгасала їх духово-

поетична творчість, вони не замірали, а, навпаки, відроджувались до нового життя. Так було, міркує Куліш, у Чехів і Поляків. Те саме бачить він і в Українців. Він підносить, що на Україні не було літератури живою народньою мовою за часів її самостійности, за князів та гетьманів. „Ніхто не здумав написати книжку по-народньому ні за Мазепи, ні за Розумовського, бо не прийшов іще час людям од сна востати. Історія бо народа не те, що історія царства або гетьманства. Царство южно-руське возмужало, царство южно-руське розділилося само на себе й занепало; гетьманство схопилось, як вітер серед степу, бушувало, пустошило все округи і зникло; а народ, сей ісполин самостійного духа, й за Варягів і за гетьманів, лежав, у сповитку; колихали його сяк і так; перебуло в нього всяких няньок; близько доходило до того, щоб йому на віки остатись недорікою, Христа-ради тинятись поміж дорослими братами... Отже божа воля так не судила. Озвалась дитина своїм словом, почала розумні речі глаголати; і от тепер тільки починається настояща жизнь нашого южного руського плем'я, од нашого тільки часу піде настояща його історія поміж народами, — а то все була дитська казка“... Як і в „Епілозі“, Куліш одводить Квітці дуже високе місце в українській літературі, вважає

його великим епіком, що змалював у своїй „Марусі“ ідеальний образ усього найлуччого, що є в природі української душі, а в „Конотопській відьмі“ дав картину того «безпутства, в которому наші предки знікчемніли, їх дурного розуму, що оддавсь самохіть таким пройдисвітам, як Бруховецький і його приємники зо всею їх челяддю, хижою, лінивою, лукавою й недбалою про мирське благо».

У статті „*Чого стоїть Шевченко, яко поет народній*“, надрукованій у 3. книзі „Основи“ 1861. року, в серії „Листи з хутора“, Куліш дає загальну оцінку Шевченка, особливо цікаву тим, що зложена вона зразу по смерті Великого Поета. „Шевченко“, каже тут Куліш, „наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, й одному тільки йому дали вони ясну, як боже слово, відповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвіщина славна й за що проклянуть її грядущі роди. Так як йому самому пісня народня дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти . . . Шевченко, воздвигши з упадку голосну мову українську, назнаменував широкі грядущі нашім духу народньому. Тепер уже не мечем наше народне право на вражих твердинях зарубане, не шпарталами й печатями супроти лукавства

людського ствержене: в тисячах вірних душ українських воно на самому дні заховане й тисячолітніми споминками запечатане . . .“

„. . . Намалювавши сам себе у своїх думках, намалювавши старого ‚Перебендю‘, батька й матір ‚Катерини‘, та й саму ‚Катерину‘ з її щирим коханням і великими муками, Шевченко зараз явив високий історичний спосіб словесної живописі; бо й його власний образ духовний і вся та сім'я рідних йому душ — усі вони були історичні чада нашої старосвіщини. Узяв він голос і склад своєї речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяни, слухали і серцем розуміли: душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи. Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою, і співану народню річ обернув на живопись того, що було й що єсть на Вкраїні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглося усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, — усяке серце од його співу стрепенулося“.

Куліш задумав був дати докладніший огляд української літератури, й почав на сторінках „Основи“ 1861. року друкувати ряд більших статей під загальною назвою: „Обзоръ украинской словесности“ й під окремими назвами: „Характеръ и задачи украинской кри-

тики“ та „Простонародность въ украинской словесности“. Але у своїм „Обзорі“ він розглянув лиш писання Кліментія, українського віршописця XVIII. віку, Котляревського, Гулака-Артемовського й Гоголя, та на цьому й зупинився. Він зібрав був ці статті до купи, поперероблював дещо, звязав між собою так, щоб усе вкупі складало спільний нарис історії українського письменства, але видати в такій формі свою працю йому не довелося. В цих статтях висловлює Куліш деякі погляди, від яких потім він сам одмовився. Так, наприклад, він дуже вменшує вагу і значіння в нашій літературі — Котляревського; особливо не подобалась йому „Енеїда“, в котрій він добачав бажання посміятись, поглумитись над українською мовою й українським народнім життям. Уже у згадуванім вище своїм „Погляді на укр. словесность“ (у „Хаті“) Куліш докоряв Котляревському за його „бурсацьке юродство“; тепер він завважує, що „Котляревський не зміг стати вище од своїх сучасників, так, щоб творами свіжими й енергійними переробити громадський смак і громадські погляди“: в його „Енеїді“ бачить Куліш карикатуру на українське життя й побут, а про „Наталку-Полтавку“ й „Москаля-Чарівника“ в нього така думка, що обидві п'єси свідчать про великий природний таланти Котля-

ревського, але мало говорять на користь його літературного смаку. Котляревський тут, на думку Куліша, зумів знайти в народньому житті, поруч комічних, і зворушливі риси, показав свою пошану до людських почувань рідного народу й вірно змалював його побут. Але, покинувши своє легковажне глузування з народу, Котляревський попав у протилежну крайність — у переборщену сантиментальність¹⁾.

Дуже різько осудив Куліш і оповідання Миколи Гоголя з українського життя, бачучи в них афектацію й карикатуру на українське життя. Гоголь, на його погляд, змалював Україну якимись фантастичними фарбами, вивів її мов якусь казкову, чарівну країну, де люде тільки те й знають, що п'ють наливку та кохаються з чорнобровими красунями, де нема ні журби, ні лиха, де всі веселі і щасливі. У своїх „Вечерах на хуторі біля Диканьки“ Гоголь показав; що він, мовляв, дуже мало знає й розуміє дійсну, справжню Україну, хоч і виявив не-аби-який артистичний талант; що правда, чудові в нього малюнки української природи, але саме життя й побут малює він

¹⁾ Такий був суд Куліша над Котляревським у початку 60. років. Але треба зазначити, що пізніше він змінив свою думку про батька нової української літератури й, як далі (стор. 150) побачимо, оцінив високо його заслуги в діях рідного письменства.

неправдиво й невірною. Щодо „Тараса Бульби“, то тут Гоголь, на думку Куліша, виявив „надзвичайну вбогість своїх відомостей про українську старовину й надзвичайний хист до про-рокування в минулому“¹⁾.

Пізніше Куліш, змінивши свої історичні погляди, багато де в чому змінив і свої погляди на українське письменство та на його окремих діячів.

Відносини Куліша до Шевченка або до Костомарова все носили на собі печать суб'єктивного відношення й не раз хитались, у залежності від хвиливого настрою Куліша. Так, назвавши музу Шевченка „п'яною“ у своїй „Історії возсоед. Руси“, Куліш у 1882. року присвячує пам'яті Шевченка й Міцкевіча свою

¹⁾ Проти різького осуду Кулішем Гоголевих творів із українського життя виступив український історик Михайло Максимович і довів, що Гоголь далеко вже не так слабо знав українську історію й народне життя, як думав Куліш, та що взагалі від мистця-поета, яким був Гоголь, не можна вимагати строгої археологічної й етнографічної точности, що він своєю творчою фантазією перетворював реальне життя в нові — мистецькі образи ідеального характеру. Га й сам Куліш, не вважаючи на свою сувору оцінку Гоголевих писаннів із українського життя, взагалі дуже високо ставив і шанував Гоголя. Доказом цього служить складена ним біографія Гоголя — перший узагалі життєпис цього письменника („Опытъ біографіи Н. В. Гоголя“), виданий під чужим ім'ям „Николая М“ у 1854. році, коли Куліш не мав іще права підписуватися власним ім'ям. Куліш же перший видав і повний збірник творів Гоголя.

Крашанку“, як „мученикам чоловіколюбства“, пише свої теплі спомини про Шевченка в „Хуторній поезії“, присвячує йому прекрасні вірші. Та знов пізніше в його ліричних поезіях та поемах не раз, з одного боку, стрічаємо дорікання Шевченкові п'яцтвом, а з другого — теплі і щирі слова.

Цікавіша зміна поглядів Куліша на Котляревського й на його значіння в історії українського письменства. В „Зазивному листі до української інтелігенції“¹⁾, надрукованому в „Хуторній поезії“ 1882. року, Куліш, говорячи про початок українського національного відродження, з'ясовує роль Котляревського в цій справі, визнаючи його велику історичну заслугу. „Велике се діло розпочав простодушно, без особливого задуму, Котляревський, і розпочав так радикально, мов соціяльний реформатор. Постягував з Олімпу богів і богинь з полубогами, а з високих постаментів поспускав на долівку широкославних героїв, що можновладці брали собі за взір, і все те олімпійське та боготворене по великих містах панство повернув у мужицьку простоту . . . Сам Котляревський не знав добре, що він творить. Він покорявся невідомому велінню народнього духа, був тільки знаряддям українського світогляду. Чуючи ж

¹⁾ докладніше про цей лист див. стор. 189.

по своїй поетичній природі, що сміхотворна ‚Енеїда‘ торкнула не всі струни в душі в земляків, змалював Котляревський життя народне ідилічно у своїй оперетці ‚Наталка-Полтавка‘. Тут уже критика вбачає начерк літератури поважнішої. Не хутко бо спроможеться яка б ні була початкова громада на змалювання себе писаним словом. Се бо вже висока стадія розумової культури“.

Цими словами виправив Куліш свою колишню помилку, коли називав писання Котляревського „бурсацьким юродством“¹.

VII.

Історичні праці Куліша. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, „Історія України од найдавніших часів“, „Хмельницина“, „Виговщина“, „Руїна“, „Первий період козацтва“. Оцінка Кулішем Гетьманщини. „Мальована Гайдамаччина“, „Історія возсоединенія Руси“, „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“. „Історичне оповіданне“.

Першою історичною працею Куліша була „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, надрукована 1847. р. в журналі „Звѣздочка“ й видана тоді ж окремою книжкою. Це був коротенький виклад української історії, зложений

¹) див. стор. 147.

на підставі козацьких літописів, старих українських хронік і народніх дум. Основна думка „Повѣсти“ містилася в тому, що Україна була самостійною державою за княжих часів і могла б була відновити свою державність за козаччини, як би не зрада української аристократії та не панування Москви, що вбивала українську народність¹⁾). Значить, у цій своїй першій історичній праці Куліш дивиться ще на козаччину, як на найбільш блискучий період нашої історії, й діячів цього періода вважає за національних героїв.

Та вже незабаром потому, познайомившись ближче з історичними джерелами, особливо, польськими, Куліш потроху починає міняти свої погляди на козаччину. Вже в „Чорній Раді“ бачимо, як він уже неприхильно ставиться до Запорозжців із їх дикою волею й завзятістю, що, на його думку, не тільки не приносила користи рідному краєві, але ставала для його небезпечною, вносила заколот, руйнувала основи громадського ладу. Але на польсько-українські відносини дивився Куліш іще довший час тими самими очима, як дивилась на них і вся тогочасна українська історіографія. У

¹⁾ Пізніше Куліш дуже суворо осуджував цей свій молодечий твір, називав його безкритичною компіляцією з ріжних шкідливих для нашого розуму вигадок, твором утопійним і фантастичним.

своїй статті *про причини польсько-українського ворогування*, поміщеній у II. томі „Записокъ о Южной Руси“, Куліш полемізує з думками польського історика Грабовского, котрий писав на ту саму тему там же таки, в „Запискахъ о Ю. Р.“, й доказував, що не польський уряд був винен у польсько-українському ворогуванні. Причиною його були, на погляд Грабовского, безчинства польських вояків, суворі заходи польського уряду при здавлюванні козацьких бунтів, та й сама церковна унія, хоч її задачею, як міркує Грабовский, і була не переміна віри, а лиш упорядкування церковної справи. Відповідаючи Грабовскому, Куліш писав, що річ не в насильствах вояцтва, а в тих поглядах, що панували серед польського громадянства, в тій зневазі й погорді, з якими ставились пани і шляхта до козаків і селян на Україні. Хоч польський уряд і не мав наміру гнобити Україну, хоч пани довели до цвітущого стану її матеріяльний добробут, хоч вони й ділилися своїми достатками з біднішими людьми з своєї верстви, але ця щедрість, ця людяність існувала в них тільки щодо обмеженого кола своєї ж шляхти. А решта населення України, хоч її козаки були тією ж національною аристократією, не мала признання своєї людської поваги в очах панства. От звідси й пішла страшна ненависть

між народами в Річі-Посполитій. „Україна й Польща“, каже Куліш, „трохи чи не одинокий приклад війни через зневагу почуття людської гідности, до чого долучилися інші образи і кривди, вже як горючий матеріял, кинутий у готове полум'я“.

На сторінках „Основи“ 1861. року розпочав Куліш широко задуману ним „Історію України од найдавніщих часів“, котрої, одначе, появился тільки початок. Се мала бути строго наукова праця, котра мала складатися з тексту і приміток; ці примітки, здебільшого, виписки з ріжних джерел, мали становити ніби хрестоматію вривків із важніщих матеріялів до історії України. В передмові до першого розділу своєї праці Куліш намічує завдання своєї праці й зазначає вже певне критичне відношення до козаччини. Він каже ось що:

„Піднявшись історію України написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту в мене старовину побачать, котру звикли собі по книжках виображати? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дійописання обертати. Тимчасом, саме козацтво було тільки буйним цвітом, а иноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато й опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умірало й наново в иншому виді родилось, все те історію нашої України становить. Тим то всяку силу мушу я зарівно вважати, котра тут з иншими силами боролась, а пильнувати найбільш того, що

в давні часи для часів дальших учинилося та й до нас попереходило. Не крізь козаччину треба нам на давнину дивитися; а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати. Давню історію України Татарщина нам перебила: Після Татарщини нові порядки по Україні постали, і тільки пам'ять про князів та їх усобиці зосталася. Густим туманом покрилися ті віки дотатарські, й наука небагато вдіяла, той туман розганяючи. Тим то перейдемо ми у двох, у трьох главах ті літописні споминки, та вже тоді свою річ на всю шириню пустимо, як до Литви й Ляхів доберемося."

Та в сій праці Куліш до Литви й до Ляхів не добрався. Він розповів лиш про давній громадський лад Полян, що правувалися своїми вічами і платили Хозарам данину, аж поки руські князі не заволоділи цією Наддніпрянщиною. Князі збирали полюдні й судові податки й вели торг із грецькою землею. Вбившись у силу, почали вони порушувати громадські права. Поділивши землю між своїм родом, вони пустошили її своїми усобицями. Тимчасом увесь український народ зібрався під владою князів у одну цілість і почав усвідомлюватись. Грецька віра ще більше тому допомагала її поширила культуру Полян по всій Україні-Русі. Поляни, предки сучасних Українців, були центральним і найбільшим культурним плем'ям на старій Русі.

Замість продовження „Історії“, заходився Куліш складати більш популярні нариси української історії з часів козаччини, присвячуючи

кожному гетьмануванню окрему книжку, але знов же таки встиг скласти й видати тільки „Хмельницину“ (1861. року, частина й тоді ж друкувалася в „Основі“) й меншу значно „Виговщину“ (друковану в „Основі“ 1861. р.).

У „Хмельнищині“ Куліш дає короткий перегляд української історії від княжих часів, оповідає про початки козаччини, а далі докладніше вже викладає часи Хмельнищини. На прикінці він дає огляд того політичного й соціального ладу, який витворився на Україні наслідком повстання Б. Хмельницького. Загальна оцінка великого народнього руху в пол. XVII. стол., який загально звемо Хмельнищиною, виходить у Куліша не дуже прихильною для козаків: він підкреслює руїну, яку повели за собою в нашому краї козацькі війни. На закінчення каже він ось що:

„Воно-то правда, що в Річі-Посполитій Польській часами тяжко городám і селам, міщанам і селянам, попам і мирянам жити приходилось; воно правда, що пани ніякого впину собі не знали і що-хотя з убогим людом чинили; правда, що вбогому з багатим шкода було судом правуватися, що великі панове й на сеймах, маючи за собою поплічників, чого хотіли, доказували . . . а все ж таки, поглянувши на життя людське огулом, треба забути правду виявити, що ,поки‘, як то співають, були на Вкраїні пани в ладівницях, то в мужиків пироги лежали на полицях; як же почали швендяти по Вкраїні козаки з пороховими

рогами, залягли скрізь поля і степи облогами'. Торги по городах були в давніших часах безпечні, й через Київ що-року переходили великі каравани... Як же піднялась козацька руїна, городі один за одним до тла горіли й пустіли, а крамарство по інших землях розбіглося... Спустів од козацьких самопалів і Київ, і Брацлав, і всі маґдебурські й немаґдебурські городі по Україні. Погоріли не то що крамниці з шовками й турецькими габамі, та й школи, що братства церковні своїм коштом споруджали; погоріли друкарні, в котрих вільно було що-хотя друкувати й не то лукаву унію, та й самого папу римського з його прелатами як-хоча перепірати; порозходились по чужих землях, повмірали в походах, боях, пожарах і гнилих хворобах військових учені люде, що з чужих сторін до нас науки вольні пересаджували, та й самі хроніки козацькі, в котрих криваві подвиги, мовляв, за віру християнську позаписувані, й те все в людській крові потонуло й засипане десь попелом на пожарищах; і та химерна оповідь про козацьке лицарство необачне не вся дійшла до наших рук за самими ж козаками. Які були суди і трибунали, все козацька руїна, мов лютий вихор, позносила; які були права й судові звичаї, все під ту страшну заверюху позабувалося. Не багато людей письменних на Україні зосталося. Полковники та сотники вміли тільки криваву шаблю в руках держати й шаблюю права по городях і селах писати, шаблюю землі поміж себе ділити й один одному между гострим залізом значити...“

У „Виговщині“ змалював Куліш початки тієї усобиці „між статечним городовим козацтвом, що за державну самостійність України у спілці з Польщею та Литвою стояло“, й між козацтвом низовим, „що спіралось на чернь козацьку, на голоту і до Москви тягло“, усо-

биці, яка скоро привела до Руїни й розділу українських земель поміж сусідами.

Про початки козаччини й польсько-українські війни перед Хмельнищиною написав Куліш у 60. роках іще цілих три розвідки українською мовою, з них тільки одну цілком викінчену: *„Первий період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами“* (у львівському журналі „Правда“ 1868. р.). Але ще раніше появилися дві нескінчені розвідки: *„Руїна“* (у львівському журналі „Мета“ 1863 р.) й *„Почини лихоліття лядського й перві козацькі бучі“* (друковані без підпису автора у львівському журналі „Нива“ 1865. р.).

У розвідці „Руїна“ хотів Куліш дати „історію шляхетського панування й упадку по обох Дніпрових берегах“. „Наші селяни“, каже він, „у своїх традиціях прозвали ляхо-козацькі війни руїною, бо зруйнували козаки на староруській землі весь шляхетський режим“. Отже і свою розвідку назвав Куліш „Руїною“. В цій розвідці стоїть Куліш іще на тому, що козаки були законними спадкоємцями старої князівсько-дружинної України-Руси, що вони боронили давнє народньо-громадське право від замаху на його пансько-шляхетської Польщі. У „Передньому слові“ він звертає увагу на той факт, що не дурно народ прославив у своїх піснях козаччину: він вірно зрозумів її велику історичну місію.

„Страшенним злом здавалась козацька війна всьому письменному мирові, та й за нашої пам'яті вчені люде раз-по-раз величають козаків хижою ордою. А, тимчасом, козацька слава розлилась у піснях по всьому Славуті, перейшла через Буг і Дністро, живе у красних селах галичанських і звила собі довговічне кубло в Карпатах“.

Се тому, що козаки боролися за весь народ, за його право.

„Козацька велика війна закріпила за нами нашу старосвітську історію, що сусідські академісти примешовують до своєї, ледви споминаючи, хто ми такі, і що ми вчинили. Без козаків може б шляхетна Польща панувала й досі понад Дніпром, понад Чорним Морем і, стоїа на Карпатах, згорда позирала б на мужикувати слав'янські землі; а під лядським пануванням звелась би ні на що наша народність, цвєнькали б ми досі вже польськи, засіваючи рідну землю на чужу користь, і на віки втерjali б святе право — вернути у свої руки свою загарбану сусідьми предківщину. Тим то годиться нам, людяи книжним, шанувати козацьку славу історичними оповіданнями.“

Польські письменники надають велику вагу цивілізації, що розширили були їх предки на всю нашу Україну. Але, каже Куліш,

„що то за мізерна була цивілізація, коли вона осягла тільки саме панство, коли вона давала одному стану волю, силу й достатки, однімаючи в інших, а з католицтва зробила таку западню, що хто в неї вскочив, той уже на віки вічні одрізнявсь од свого рідного люду.“

Кулішеві хотілось у своїй праці змалювати, як український народ у своїй неписьменности й темноті встояв проти чужоземного натиску,

як „само дике завзяття заховало його в старослав'янських звичаях і громадських порядках“.

„Мало було в його освіти, так багато ж було упору проти всього ненашого, чужого, а з тим упором пробивався він ненадвержений, здоровий, свіжий, тільки що стуманілий — крізь усі релігійні й політичні пропаганди й має тепер перед собою свою будущину. Коли судилося йому розвиритись, то розв'ється він не так, як йому звелять навчані від чужоземців сусіди, а по-своєму, нікого, опріч себе самого, не маючи за взір і за модло“.

Кулішеві бажалось виявити

„як об сю скелю нетесану, або сього дуба коренастого, об сю жорстоку силу розбилось вельможне, горде, гладжене блискуче панство. Найпишнійший цвіт європейської аристократичної цивілізації і глибокі пласти темного простолюддя боролись тут за своє бути, чи не бути. Контраст великий, — і історик часом не знає, до кого прихилитися йому серцем.“

Але ж серце Куліша схилялось тут покищо на бік цього темного простолюддя: хоч і гірко йому було „вбачати перевагу варварства над освітою“, то як поміркував „про ту монополію панську, що, ради багатих, письменних і вбезпечених тисяч шляхти, оддавала на віки у злидні, в темноту, і в безправ'я мільйони простолюддя“, то й байдуже йому робилося, „що повалилася Річ-Посполита, що обернулася у нівець лядська цивілізація на Україні“.

„Руїни“ надрукував Куліш усього два розділи, даючи в них короткий перегляд української історії перед козаччиною й початку

самої козаччини. „Завелись козаки на Україні після татарського лихоліття, як попроганяла Литва з наших сіл і городів татарських баскаків“. Повстали вони з охочих до воєнної здобичі людей, котрих ззивали під свою руку княжата й великі пани українські й вабили їх проти Татар, вправляючи в них боеву науку. З цих то людей „постало військове товариство, що послі вславилось під назвою козацтва“. Це козацьке товариство заховало весь громадський лад, судилося само між собою радами або вічами, а князя або пана, свого довідцю, вважало за старшу голову тільки під час походу або в таборі. Тим то й величало воно їх своїми гетьманами. Польська Річ-Посполита, загорнувши укрїнські землі, поставила в них право шляхетське над правом громадським; вона змусила королів зректись на панську користь свого зверхнього суду над землею, котру осягала шляхта, й над людьми, що їх шляхта повертала у своє підданство.

„За шляхетською республікою не стало чути споконвічної республіки народньої, що була найдавнішим ідеалом рұського життя, що принизилась була за князів-Варягів, а після татарського лихоліття піднялась ізнов на своїй древній основі“.

Отже - тут почали йти вгору козаки, й вони то „піддержали зруйноване громадське право супроти права шляхетського“. Козаки

вже в кінці XVI. століття вважали себе за самостійну республіку й не визнавали шляхетської юрисдикції.

„Воля козацька мала свій корінь глибоко в самому народі руському. Була то громадська рівновага, що споконвіку жадала її у своїх вічах наша Русь; тільки що тепер околичности¹⁾ дали сьому ідеалові народньому виявитись так, як наш народ був уподобав“.

Але козацький лад, опертий на народньому ідеалі, був глибоко суперечний із тим ладом, які установила на Україні шляхетська Польща:

... „по староруському громадському праву, всі люде були вільні, опріч тих, що брали княжі бояри на війні (в полон) і осаджували ними на своє ім'я села на порожніх землях. По лядсько-панському праву, вільним був тільки гербований шляхтич, а простих селян повернено панам у підданство, наче яким королям. По староруському громадському праву, земля була того, хто її первий заняв і осяг під свій ужиток. По лядському шляхетському — вона була королівська, а з королівської руки — шляхетська.“

От з цих суперечностей і мусів виникнути конфлікт. Шляхта, посовуючись усе далі на Україну, у глиб степів, на саме пограниччя з татарським степом, уважала козацькі займища „пустинею“, хоч би на їй і були хутори та села, й опановувала їх, не вважаючи на те, що козаки „мов який мур попередній здержували хиже бусурменство від наїзду у глибину шляхетчини“. Тим розпочала шляхта

¹⁾ обставини

війну з людьми, що „поперед неї вміли Татар лякати, чабанів їх розбивати, улуси випалювати та й на море за турецькою добиччу ходити“.

Куліш, котрий у передньому слові зазначив, що дбає за повну об'єктивність, — не хоче обвинувачувати ні ту, ні другу сторону:

„Не винуватимо ми панства, що воно жадало розпростерти лядське право там, де люде ще до християнських часів поставили своє громадське життя на вічевому розумі. Такий бо в його був ідеал громадського щастя, щоб тільки самі гербовики всіма справами орудували. Не треба ж винуватити й негербованого люду, що не знав та й знати не хотів, як там пани родували без його...“

І та „своя воля“, що на неї досі нарікають державники, була, на думку Куліша, не що інше, як „самосудне життя громадське“.

Своєю впертістю, своїм диким завзяттям зробили козаки історичну послугу українській нації:

... „як би не було в наших предків дикого завзяття, коли б вони, робом князя Острозького, вважали себе Ляхами, а не Руссю, як би лядська земля сталась їм так, як українському панству, отечеством: то не мали б вони ні своїх традицій позад себе, ні своєї будучини поперед себе. А то ні: волоцюги, безхатники, степові дейнеки не зреклись ані своїх предківських переказів, ані свого віковичнього права на рідну землю.“

Тому то й слава про козаків, як виразників народнього ідеалу, сягає до найдальших закутків української землі, давно відрізнених

чужою силою від свого загального пня; й це свідчить, що народній ідеал був той самий і „в Червоної Русі, і в Чорної Русі на Подніпрянщині“.

Ніби продовженням „Руїни“ є невелика розвідка „Почини лихоліття лядського й перві козацькі бучі“, надрукована без імени Куліша у львівському часописі „Нива“ 1865. р. Тут оповідає Куліш про повстання Косинського й Наливайка. Він старається малювати ці події цілком безсторонно, не втаюючи темних боків ні козаччини, ні її противників. Він не дуже то похваляє князя Костянтина Острозького; його культурні заходи, так прославлені в українській історіографії, вважає він за панську примху, за задоволення своєї пихи й великої амбіції.

У 1868. р. надрукував Куліш на сторінках львівської „Правди“ свою більшу розвідку: „Перший період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами“. Це вже твір справді науковий, для нього Куліш використав багато історичних джерел. Спиляючись у передмові до своєї розвідки знову над питанням про причини польсько-української ворожнечі, Куліш висловлює погляд, що основною причиною була велика різниця між обома народами. Поляки, на його думку, були невелике, але завзяте плем'я, котре підгорнуло

під себе інших Слав'ян, котре, замість загально-слав'янських основ громадського ладу, поставило свій принцип аристократичного панування¹⁾. Руйнувати слав'янський побут допомагали Полякам Німці, примусивши їх до латинського обряду вже тоді, як слав'янський обряд уже був укріплювався на берегах Висли. Поляки займали зпочатку дуже невеликі простори на правому березі Висли; вся решта належала Українцям і Білорусам, але Поляки опанували ці землі й завели тут своє панське право, основою котрого було „господарювання пана-шляхтича над нешляхетною людиною.“

Лядські історики взивають стародавній опір громад над Вислою війною поганства проти християнства, а козацькі походи на панів-шляхту — війною варварського хлопства проти польської цивілізації. А проте боротьба козаччини з Польщею зосталась найлюбіщим спомином українського народу на всьому просторі його землі. Чому? „Бо не було в шляхетському лядському серці тої правди, якою дихала козаччина, а були тільки політичні хитрощі та неси́та жадо́ба панування“.

Боротьба, яку почали козаки з польщи́зною, не вгаває й досі:

¹⁾ „Ляхів через те й стала знати історія, що вони зруйнували старий порядок слав'янський і, замість народнього рівноправства, завели шляхетське панство“.

„Замовкли співи козцькі; пішло в непам'ять козацьке завзяття разом із козацькою славою, що була дивом усьому світу, а проте не перестала боротись Русь із Ляхами. Не тим робом боре лядську силу руська, що перше часом, сліпуючи, сама собі шқодить, а все не зрікається предковичнього права — розпростирати руський побут по саму Вислу. Усі ті хитрощі, уся та покидь, що понакоювано під час бороття з Ляхами — все те зникне колись мов сон; а народня думка про господарювання по саму Вислу зостанеться, й, може, через сю думку заповітну, Висла буде колись обміжком Руси від заходу, як тепер Карпати від полудня...“

В самій розвідці Куліш дає перегляд звісток про походження козаччини, котру виводить із вільних ватаг промисловців-здобичників. Козаччина, на думку Куліша, у своїх початках уже зробилась „річчу посполитою, що зросла сама собою, опираючись татарському хижацтву“. Але з самого її характеру, протилежного основам лядського порядку, виникла неминучість конфлікту між козаччиною й цим ладом:

„Приходилось — або підлягти польському праву, або стояти за давню громадську рівноправність, хоч би й до загину! Козаки, опанувавши Низ, стались притулком волі, що застукала була її шляхта всіма сторонами. Розпочалась довга війна між тими, що вважали землю своїм надбанням через королівські або сеймові надання, й тими, що купували займища в Татар своєю одвагою, між тими, що почували її в хороброму серці з самої природи...“

Боротьба ця не довела до визволення українського народу і встановлення громадського

ладу по його вподобі; „обернувши в-нівець могуте королівство, що постало силою польською, не воздвиг руський дух на великих пожарищах і грабуваннях хвалебної волі, а тільки дав новим хижакам, замість хижаків давніх, темне панування своє розпростерти“. Але ця боротьба ще не скінчена. Своєю ж витревалістю в цій боротьбі народ український дещо дав усесвітньому поступові — тим, що ідеалом своїм усе ставив політичну волю й соціально-економічну рівність.

Цими міркуваннями закінчується розвідка Куліша, доведена в історичному викладі до перших козацьких повстань. Проф. М. Грушевський високо ставить її з наукового погляду, підносячи, що де в чому думки її не втратили своєї ваги в українській історичній науці й досі.

*

Кулішеві не довелося написати систематичної історії України, яка обіймала б усі періоди нашої минувшини. Не написав він ні одної праці з історії найближчої для нього хронологічно й щодо його власного походження доби — Гетьманщини, написавши з життя її тільки історичний роман „Михайло Чарнишенко“ й кілька повістей. Але в кількох своїх статтях і різних принагідних увагах Куліш яскраво

виявив свій погляд на Гетьманщину і склав свій присуд над нею. Цей присуд дуже суворий і таки не зовсім безсторонній, бо не брав Куліш Гетьманщину з історичної перспективи, не доцінив державного значіння існування Гетьманщини й не доглянув того, що й серед її діячів були щирі українські патріоти, котрі зберегли й передали дальшим поколінням українську національно-державну традицію. Судячи Гетьманщину, Куліш прикладав до неї мірку свого часу, чого не можна робити, оцінюючи певну якусь історичну добу.

У своїх „Запискахъ о Южной Руси“, у II. томі, надрукував Куліш „Записку“ Гр. Теплова, вчителя гетьмана К. Розумовського, а потім офіційального російського представника при ньому. В цій „Записці“ Теплов дуже різько критикує громадські порядки на Гетьманщині і зловживання, яких допускалася козацька старшина, що орудувала краєм. Друкуючи „Записку“, Куліш дав до неї свою передмову, де виясняє причини упадку Гетьманщини. Ці причини добачає він у внутрішній зіпсутості форм політичного ладу Гетьманщини. „Коли б Гетьманщина трималася на загальному добрі українського народа, вона мала б далеко довший вік; бо твердо стоїть та громада, де кожен її член живе спільними, однаково дорогими для всіх інтересами. Але тут стрем-

ління старшини цілком розминалися з добром народу; тому, що кожен з значніщих людей працював тільки задля себе, а ніхто задля громади, то Українці, натурально, пригноблювали один другого, хто кого міг, і довели край до повного безладдя. Оборонці старих форм громадського ладу самі на кожному кроці руйнували їх своїми неправдами й загубили, нарешті, саму ідею спільних інтересів. Всі інтереси їхні обмежувались особистими користями і привілеями, ідея нації щезла; існували тільки фамілії і звязки... Гетьманщина, з одного боку, виявляла з себе безпечне поле для всяких зловживань влади й сили, а, з другого, — була школою ябедників і сутяг, котрих наплодилася сила-силенна“. Отже з цього погляду Куліш дуже цінить „Записку“ Теплової, котра розкривала всі неправди, зловживання й самоволю старшини, хоча вжиток, який зробив російський уряд із цієї „Записки“, виявився у скасуванні автономного ладу Гетьманщини.

Та Куліш гадав, що нема чого жалкувати над цим. У своїх примітках до історичного роману „Липовыя пуци“ (друкованого в „Оснoві“ 1862. року) Куліш ось що каже про скасування Гетьманщини:

„Ми не жалкуємо над нею, як над скасуванням корпорацій генеральних старшин, котрі, разом із вибраним од царя гетьманом, ділили між собою військово майно,

не дбаючи про добро народа, котрі оточували себе родичами під назвою генеральної канцелярії, й потурали їм у найстрашніших кривдах над беззахисним українським народом, котрі роздали своїм приятелям і розпродавали вихрестам з Жидів та ріжним пройдисвітам полковницькі й сотницькі посади з необмеженою сливе владою над підлеглими. Нам нема чого жаліти Гетьманщини. Це було дерево, яке підгнило в коріні й не давало ніяких овочів. Коли б не повалив його петербурзький уряд, воно було б уцало і згнило саме, покинуте народом.“

Куліш жалкував тільки над тими тяжкими обставинами, серед яких російській уряд, починаючи від царя Петра, руйнував Гетьманщину.

... „Сміливе діло Мазепи показало Петрові страшну для його держави перспективу, якої не міг він забути ціле своє життя. Можливість зруйнування імперії сильно вразила його уяву, й він, із властивою собі геніяльністю, склав плян повільного зруйнування Гетьманщини... Роздача Москалям належних до гетьманської булави земель, що залишились після мазепинців, у порушення основних українських законів, заведення нечуваного на Україні кріпацтва вільних селян, — повели до безлічі утисків простого народа і грабування козаків новими власниками, сильними царською ласкою; ці власники насилали на Україну своїх управителів, Німців і Москалів, наче в завойований край. Впровадження до українського трибуналу московських членів породило сцени насильств і страхіть, од яких стає дуба волосся в історика. Систематичне ослаблення козацької тактики й виснажна робота на фінських болотах швидко зменшила число населення в краю й наповнила його каліками. Перебування на Україні московського війська на воєнній стопі, без ніяких заходів для обмеження свавільства

й безчинства салдатів, самовільні збори раціонів і порціонів, що йшли впарі з безкарними утисками і грабунками, зродили серед народу бідність, що доходила до крайніх злиднів, а багато сіл примусила просто розбігтись. Не тільки літописи, але й самі архіви, що збереглися з того часу, наповнені описами страшних свавільств кожного чиновника, кожного командира, кожного кур'єра, що являлись на Україну. Серед таких обставин генеральним та іншим українським старшинам не залишалось нічого іншого, як тільки ладити з урядовими особами в Петербурзі і з урядовцями, що насилались на Україну, а народ зробився спільною здобиччю тих і других. Із скасуванням виборів вільними голосами зник страх перед громадською думкою для начальників. Замість його, розвинулась канцелярська формалістика й, наче непроглядною хмарою, закрила собою від народу правду на суді. Хто не падав у цей час під вагою нужди й утисків, той мимоволі хилився й падав душею під моральним гнетом загального беззаконства. Все бідне, все смирне й незначне мовчки похилилося до землі, утворюючи окрему пасивну націю; все, що дбало про збагачення, про владу, знатність, насіло зверху, складаючи націю активну; ця активність була обернута на придбання звязків із багатими й дужими, на догоджування могучим, на захоплювання ріжними способами козачих ґрунтів, на всякі грабунки й насильства, на позви з сусідами за кожную дрібницю, в надії виграти витрати й видатки...

*

На початку 70. років критичне відношення Куліша до української козаччини та до її історичної долі перетворюється остаточно в рішучий

осуд козаччини, як історичного явища в житті українського народу. Ускрявим виразом цього негативного погляду Куліша була — в більш популярній і загальній формі — його стаття „*Мальована Гайдамаччина*“, а — в докладно й науково обґрунтованій — у його двох великих працях російською мовою: „*Історія возсоединенія Руси*“ і „*Отпаденіє Малороссіи отъ Польши*“.

„Мальована Гайдамаччина“ появилася на сторінках „Правди“ 1876. року. Написана вона в формі переказу й уваг до якогось рукопису з ілюстраціями про Коліївщину 1768. р. В цих увагах Куліш висловлює в дуже рішучій формі свій негативний погляд на козаччину й гайдамаччину, як прояв дикої руїницької стихії, що обернула в-нівець колишню культуру на українській землі. Він пише:

„Добре ми знаємо, що польські місіонери в Україні бували людьми иноді праведними, знаємо й те, що польські кольтонізатори зруйнованої козацтвом України бували високим взором гуманного господарювання. На школи й науки не жалувано великих видатків з панського скарбу. Поставлена рядом із цією тихою і щасливою картиною картина Хмельнищини й Паліївщини, на наш культурний погляд, здається раєм поруч із пеклом.“

Козацтво й гайдамацтво завели в нас це пекло, бо їх ідеалом була руїна.

... „Весь світ округи України жив иншими, культурними ідеалами. Усюди люде будувались, як хто вмів, яка в кого була спромога. Тільки само козацтво співало й

міркувало про руїну... Руїна була результатом Хмельниччини; руїна була єдиним ідеалом і гайдамаччини. Нічого людського не знаходимо про гайдамак ні в архівах того часу, ні в піснях гайдамацьких, ні в переказах старих дідів українських."

Та найсумнішим вважає Куліш те, що сучасна українська інтелігенція поетизує й ідеалізує козаччину та гайдамаччину. Він бачить у цьому „наслідок того дикого потягу до народньої самостійности“, котрий ширив колись по Україні легендарні перекази про люті вчинки, що Ляхи чинили над козаками, ширив із метою під'юджувати українське громадянство проти Поляків. Куліш осуджує „маловченого поета Шевченка“, що у своїх творах прославляв гайдамаків; „розбишацький розлив крові без усякої людскости“ це була ніби то в Шевченка „слава й честь нашої старосвіщини“. А тимчасом „не такий був Гонта, як змалював його поет; не такі були пани, котрих той Гонта повірізував, попалив, і помучив; не так дивилась Україна на коліїв, як виспівував Шевченко“. Куліш гадає, що та ненависть до своїх історичних противників, якою через сфальшоване розуміння історії перейнята новітня українська література зовсім не відповідає вдачі й духові самого українського народу, як узагалі не відповідає їм і сама про себе шкідлива та ненависть до всього чужоземного, до всього не-мужичого, навіть до

всього значного й потужного, котрою дихала козацька муза; не знаходимо цієї ненависти в тому народі, котрому силкуємось надати свій мало не гайдамацький погляд на соціологію.

Ця стаття, в котрій деякі справедливі і слушні уваги (як, наприклад, остання увага про шкідливість духа національної ненависти) перемішані з тенденційним і однобічним освітленням української історії, зробила дуже неприємне вражіння на українське громадянство в Галичині, таксамо, як прикре вражіння зробила на Українців із Наддніпрянщини „Історія возсоединенія Руси“, що саме передтим появилась у Петербурзі (I. і II. томи вийшли в 1874. році, III. вийшов пізніше — в 1877. році).

Це була широко задумана праця. В ній Куліш хотів подати образ того неминучого й, на його думку, справедливого історичного процесу, що довів до об'єднання в одну державу всіх частин розрізненої історичною долею „Руси“. Але він міркував, як це каже сам у передмові, що події 1654. року, коли те „об'єднання“ сталося в Переяславі, не можна ставити на карб тільки тим особам, що ті події робили. Складні сили, моральні й матеріяльні, що довели діячів із 1654. року до їх учинку, розвивалися довгий час передтим, отже доба Богдана Хмельницького сама про себе не може ще цілком з'ясувати об'єднання „руського світа“

в одне державне тіло: треба добре дослідити всю попередню історію, особливо історію козаччини, от через що „Історія возсоединенія Руси“, в розумінні Куліша, мала бути й історією України від самого початку козаччини. Так Куліш і почав свою працю: від появи козаччини на Україні наприкінці XV. віку, довівши її до відновлення православної ієрархії в Києві в 1620. році. У перших двох томах Куліш змалював походження козацького світу, що „виник із лона польсько-українського громадянства й розпочав боротьбу з економічними клясами цього громадянства, сам не визнаючи іншого життя, окрім здобичного, і раз-у-раз стараючися зруйнувати той лад, що стояв на перешкоді його стремлінням“; третій том присвячений характеристиці релігійного, соціального й національного руху на Україні в перших десятиліттях XVII. ст.

Куліш думав, крім того, своєю „Ист. возс. Руси“ показати, як повинна писатись історія України. Сам він уважав свою працю тільки нарисом, тільки спробою, ніби вступом до великої історії України. Собі самому ставив він дуже строгі вимоги. В передмові до I. тому читаємо: „Не тільки строга, але й ворожа критика корисна для історика. Пошкодити історикові можуть тільки самі нестримані похвали людей, що розуміються на справі менш од

самого автора й, у простоті свого незнання, захоплюються тим, що відповідно розвинутий читач мовчки в йому осуджує. Нема нічого більш шкідливого для самовдосконалення історика, як потрапити у смак більшості й тішитись її однодушним подивом перед працею, котру по заслuzі може оцінити тільки мало хто. Від того часу, як праведник увірує у свою святість, — він перестає наближатись до „ідеалу святости“. Цей „прекрасний і високоморальний зразок“, як каже др. Ст. Томашівський, „того, як дивився Куліш на обов'язки історика“, не вдержав його від дуже однобічного і пристрасного відношення до сучасної йому української історіографії.

В „Ист. возс. Руси“ Куліш зробив спробу ґрунтовного перецінування цінностей української історичної науки, що її останнім словом були тоді писання Костомарова. Спираючись, головним робом на польських документальних джерелах і маловажучи джерела українські, він старався довести, що козаччина зовсім не була творчим елементом в історії України. Вона виконувала дуже важне історичне завдання — боронила рідний край од хижацьких нападів Татар і взагалі від натиску мусульманського світа, але не була одухотворена державною ідеєю, не вміла сама нічого тривкого збудувати та ще руйнувала ту культуру, що

її вносило в життя краю освічене польсько-українське панство, яке колонізувало українські „дикі поля“ й заводи́ло там основи громадського порядку. Куліш зазначає вагу міщанського стану на старій Україні й підносить заслуги міщанства у справі оборони віри й національності проти польсько-латинського натиску.

Колись Куліш ідеалізував минулість українського народу, добачаючи в їй героїчну боротьбу за волю, і мріяв утворити козацький епос на зразок Іліади¹⁾. Тепер він уже дивиться на минуле, і спеціально на польсько-українську боротьбу, не так: історичне життя українського народу виявляє для нього картину „мало чим відраднішу, ніж та, що її являє з себе зоологічний світ“. Історія України має „багато антипатичного для ума“, тоді як Польща „часто захоплює нас своїми діями“. Куліш висловив у своїй суті зовсім вірну думку, що повертання Українців у католицтво, а тим самим і в польську національність, „ледви чи слід пояснити самими матеріяльними вигодами... Польща привабила до себе цвіт української молоді, захопила для своєї національності найкращі, як що не всі, таланти українські і, при їх свіжій допомозі, прославила польське ім'я в війні, в

¹⁾ пор. поема „Україна“, стор. 86.

позакраєвій та внутрішній політиці, нарешті, в самій літературі“. Все це їй удалося зробити через перевагу своєї культури й політичної активності, що вабили до себе найкращі сили відсталого у своєму розвитку українського громадянства. Одначе, при всій своїй культурності, Польща не мала здорових основ громадського життя: в її історії від початку до кінця йде боротьба панства з ідеєю рівноправності, і, крім того, вона заплямила себе бажанням златинчити і спольонізувати нашу Русь. Тому то праведно зробила Немезида, „зрівнявши права всього народу в розірваній на трое Польщі, наперекір закоренілій шляхетчині“.

Не обмежуючись різьким осудом розуміння української історії, яке було розповсюджене серед громадянства, Куліш у гострій формі напав на Костомарова, як на представника української історичної идеології, особливо на Шевченка, найбільшу частину творів якого він назвав „не кращою за сміття, що його здіймає вітер од лица землі“.

Але ж для своєї праці Куліш використав багато дуже цінних і, здебільшого, до його часів невідомих у нашій історичній науці джерел; деякі його здогади й уваги щодо перших часів козаччини, щодо ролі міщанського стану на Україні й щодо культурно-національного укр. руху з кінця XVI. століття — дуже

вірні й вартісні; вони то і зберігають за „Історією возсоединенія Руси“ певне наукове значіння до сього часу. Працюючи над цим твором, Куліш зібрав докупи деякі з використаних ним або вперше знайдених матеріялів і видав їх окремим томом під назвою: „Матеріялы для історіи возсоединенія Руси“.

Професор М. Грушевський називає „Історію возсоединенія Руси“ з багатьох поглядів дуже цінною працею, що „своім критицизмом і широким трактуванням козаччини на фоні польсько-українських відносин далеко залишала за собою все зроблене до того часу з історії ранішньої козаччини“; але він признає також, що „одностороннє освітлення, панегіризм у відносинах до польської культурної місії на Україні й різько-вороже відношення до козаччини, у звязку з претенсійним тоном і втомлюючим реторизмом викладу — все це поклато на роботу Куліша неприємну тінь“.

Гритомова праця Куліша: „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“ (1340—1654), друкована зпочатку у „Чтеніяхъ Общества історіи и древностей російскихъ“ у Москві в 1888.—1889. роках, а потім видана 1890. р. окремо, ніби продовжує „Історію возсоединенія Руси“. В першому томі Куліш оповідає про стан українських земель під Польщею від 1340. р., коли Польща прилучила до себе Галичину, про

початки -козаччини й козацькі повстання, кінчаючи 1638. роком. У другому томі говориться про польську політику перед повстанням Б. Хмельницького і про саме повстання. Третій том увесь присвячений Хмельщині й доведений до Переяславської Унії 1654. року.

В „Отпадєніи Малороссіи отъ Польши“ Куліш ізнову дає волю своїм неприхильним почуттям до козаччини, особливо до Богдана Хмельницького. Козаків виставляє він дикими руїниками, „ворогами сільсько-господарської і промислової кляси“, називає їх „крівавими п'яницями“ й „татарськими побратимами“, а Хмельницького малює як „страшного змія-горинича“, що зруйнував культуру на Україні. Злуку України з Москвою виправдовує він як неминучий і необхідний для України акт, одкидає всяку думку про якісь умови цієї злуки, називаючи їх вигадкою істориків-козакоманів, висловлюючи погляд, ніби Україна піддалась цілком на ласку московського царя. Писання цих істориків, на чолі з Костомаровом, називає Куліш „здичавілою в нашій українщині Клію“, й осуджує „антиросійські стремління українських патріотів“, посіяні ніби-то серед українського громадянства старими нашими письменниками, козацькими літописцями, тими, на його думку, „вихованцями єзуїтів“.

Розуміється, пишучи все це, Куліш був далекий од необхідної для історика безсторонності, а через те його праця й не є науковим твором, а всього лиш історичним памфлетом, гострим і крайнє несправедливим. Таку оцінку й дала праці Куліша українська історична наука. А взагалі „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“ не викликало навіть особливої уваги до себе і пройшло мало помітним у науці та письменстві.

*

До історичних писань Куліша можна зарахувати ще й його „*Історичне оповідання*“, надруковане в „Хуторній поезії“ 1882. року. В ньому розказує Куліш, у формі автобіографічних споминів, про Кирило-Методіївське товариство 1845.—47. років, про власну в йому участь, про слідство в Петро-Павловській в'язниці, про Шевченка. Куліш сам із'ясував значіння свого „Історичного оповідання“, в якому він „не пише своєї автобіографії, ані своїх мемуарів“, а виставляє науці історичні факти раніш, аніж вона про них довідається з „запретних“ поки-що архівів — бо жизнь“, мовляв, „не жде, не хоче ждати, і живий живе гадає“. „Запретні“ архіви вже давно перестали бути „запретними“, але оповідання Куліша не стратило своєї ваги й не стратить — як

свідоцтво наочного свідка й учасника; воно на завжди збереже свою вагу одного з найважливіших джерел для зрозуміння того великого в історії нашого національного відродження з'явища, яким було славне Кирило-Методіївське Братство.

VIII.

Публіцистичні писання Куліша.

Написавши багато розвідок і статей на теми історично-літературні або критичні, Куліш значно менше порівнюючи написав таких статей, де б, виходячи поза межі питань чисто літературних, порушувалися теми політичні або громадські. Це пояснюється, певна річ, тим, що в ті часи, коли довелось Кулішеві працювати, національний український рух виявлявся майже виключно у сфері літературній. Так було не тільки в Росії, але довгий час і в Галичині, де таксамо, як і на Наддніпрянській Україні, національне відродження виявилось насамперед у формі утворення національної літератури народньою мовою. Назверхні умови громадського ладу в Росії не допускали інших форм вияву національного руху, як тільки в літературі. Та й сам Куліш не дуже то вірив у змогу для Українців жити самостійним політичним життям, дививсь на злуку України

з Москвою як на оправдану історичними причинами неминучість і думав, що задовольнити національно-культурні свої інтереси Україна може і в рямках російської державности. Головною зброєю в боротьбі за національне визволення Куліш уважав слово, й тому то віддав усі свої сили, ввесь свій хист на розвиток, збагачення і зміцнення цього слова, ставлячи собі за девізу, як висловивсь він сам у одним із пізніших своїх творів:

Отечество собі ґрунтуймо в ріднім слові:

Воно, одно воно від па́губи втече,

Піддержить націю на прѣдківській основі,

Хитатимуть її політики во-тще.¹⁾

Куліш вірив у цю могутню силу українського слова, котре одно могло зберегти українську націю від загину і зберегти її для кращих часів. Ця віра давала йому силу працювати в хуторній самотині для потомних часів, котрі мали б зужити витворені ним духові вартости. Отже не диво, що й у тих своїх писаннях, де Куліш виходив поза обсяг спеціально літературних тем та інтересів, він раз-у-раз вертається до питання про національну літературу, як наймогутнішого фактора національного життя.

В першій книжці „Основи“ за 1861. рік почав Куліш поміщувати серію „Листів із

¹⁾ марне

хутора“ під псевдонімом „Хуторянин“ — усього було п'ять листів, котрі вийшли тоді ж таки й окремими книжечками.

В перших двох листах порушив Куліш дуже цікаву тему про відносини між „містом“ та „селом“, як між носіями двох культур: чужої, занесеної з других країв, одірваної від національного ґрунту і вбогої духом, не дивлячись на назверхній її блиск і — рідної, сільської, що виросла на національному ґрунті й сильна тим, що має свою духову основу в євангельській науці. Куліш ставить свою тему дуже широко й зачіпає саме поняття „цивілізації“, як чинника, що має вести людськість до поступу, до щастя.

... „цивілізація, кажуть, в де чоловіка до всякого щастя... А як же ні? Що тоді, панове?“

Що, як ця цивілізація зовсім не дає щастя? Бо й справді: що з того, що по городях процвітає назверхня цивілізація, хибá вона дає щастя масам? Городі

„величаються своїми архітектурами, та живописями, та театрами, та музиками й поезією, а того й не збагнуть, що все те іскуство¹⁾ велике служить найбільш людській гордіні та роскоші, і що вже не народ править художниками²⁾, а блискуча купа людей легкодухих, ко-

¹⁾ штука, мистецтво

²⁾ мистець, артист

трі знають тільки восторги ніги¹⁾ нікчемної й не розуміють восторгів²⁾ великої праці, кривавого поту за людське благо.“

Отже

... „не завидуємо ми ні городянським дивам великим, ні городянському комфорту; бо що нам по тому всьому, коли в городях тільки сота доля божого люду живе в достатках і всіма тими дивами користується, а тисячі голів людських, як риба об лід, побиваються, й розум їх, як та дитина в чужої матері, чучвіріє і проти простого свіжого розуму, свіжого сільського чи хуторянського не встоїть.“

Куліш думає, що людськість нічого не втратила б, як би й не було зовсім зразків високого мистецтва, як цвіту цивілізації, — аби маси почували себе задоволеними у своїх найменших потребах³⁾.

Та осуджуючи „городську“ культуру, Куліш визнає потребу всіх тих назверхніх форм, що їх вимагає сучасна організація держави та потреби її оборони: він виступає тільки проти тієї псевдо-цивілізації, яку репрезентує собою помосковлене місто на Україні; коли має ширитись така культура, що відрива людей од національного ґрунту, то лучче не треба ніякої: „не хочемо ми ніяких благ цивілізації, коли

¹⁾ тендітності, розніження, ласки

²⁾ захоплення

³⁾ „Нехай би не було ні Партеону, ні Петрової церкви; нехай би вся земля селом стояла, то що ж за біда така? Аби людям не важко було на світі жити!“

за сі блага діти наші не вмітнуть із нами під старість розмовляти, коли вони нас, а ми їх, через їх велику освіту, не розумітимемо“. Дуже різько виступає Куліш проти тих просвітителів, котрі дають нашому народові московську книжку, й міркує, що краще залишитись при одному євангелії та при усній словесности, ніж просвічуватися з тих книжок. Таксамо він проти й назверхніх форм міської цивілізації, з її одежею, комфортом, звичаями.

Розуміється, висловлюючи всі ці думки, гадав Куліш, що Україна могла б залишитися при стародавніх формах життя, при патріархальному ладі, не брав він на увагу — та ще в ті часи, коли писав він свої „Листи з хутора“, й не було це ясно, — що неминучий хід життя втягне Україну в загальний вир нових соціально-економічних відносин, серед яких смішно буде говорити, що можна поки обійтись без залізниць, бо, мовляв, „не прийшов іще наш час про чугунки дбати“. Але цінною і здоровою лишається його думка, що блага цивілізації мусять бути доступні для широких мас, а не для упревілейованої тільки меншости, що доки цього немає, то справді нема чого пишатись тою „цивілізацією“. Таксамо вірні його думки і про те, що помосковлене, денаціоналізоване місто на Україні служить джерелом не справжньої культури, а тієї псевдо-

культури, що несе лиш розклад та деморалізацію в окрузню сільську українську стихію.

Третій лист присвячений Шевченкові („Чого стоїть Шевченко jako поет народній“ див. стор. 145) а четвертий і п'ятий малює в белетристичній формі сільські й хуторські типи, що, у протилежність до „городської“ цивілізації, характеризують здорову моральну основу сільського життя.

По упадку „Основи“ Куліш переніс свою діяльність до Галичини: брав участь у молодих галицьких виданнях, писав туди статті, оповідання, поезії, історичні розправи. Головну увагу звернув на розвиток у Галичині національної літератури на основі місцевої народньої мови і зразків уже добре розвинутого письменства України-Наддніпрянської. Він надрукував у „Правді“ 1869. і 1870. рр. загальні огляди українського письменства: *„Нарис історії словесности русько-української, погляд на занедбаня народньої мови“* й *„Погляд на устну словесність українську“*, де вияснив велику вагу народньо-поетичної творчости, до якої в певних колах тогочасного галицького громадянства ставилися з погордою, як до „хлопської“, „мужичої“ словесности. Ще трохи раніще, в журналі „Мета“ 1865. року, у статті: *„До Щасного Саламона, прочитавши його коломийки й шумки“*, Куліш указував на академічну мертвеччину таких писань,

як видана у 1860. р. „Зоря Галицкая яко альбумъ“, протиставлячи їм збірки народніх пісень, от як „Коломийки й шумки“, видані С. Щасним. Писав Куліш статті про науку виховання дітей: „*Виховання дітей*“ (в „Правді“ 1869 р.) і про „*Герценів Дзвін*“ (у „Правді“ 1869), де оцінював значіння „Колоколу“, журналу видаваного в Льондоні російським письменником-емігрантом Олександром Герценом, що дуже різько критикував порядки в російській державі, а особливо кріпаччину.

В 1882. р. Куліш, як про це сказано вже на стор. 46., приїхав до Львова з спеціальною метою помирити українське й польське громадянство в Галичині, щоб добути змогу вільного розвитку для українського національного життя. Куліш, що завжди стояв за політичне об'єднання України з Москвою, мусів зазнати великого розчарування в цьому своєму москвофільстві, коли, наслідком відомого царського указу 1876. р. про заборону вкраїнської літератури, сконфісковано і знищено цілий наклад його власної книжки: „Хуторская поезія“, а в його російських оповіданнях цензура повикидала українські назви „хата“, „пан“, та позаміняла їх „избою“ та „бариномъ“. Тоді то прийшов Куліш на думку, що „школа нам Москаля дядьком звати“, і що треба шукати для української справи тимчасового притулку

там, куди не досягає рука російського цензора. У Львові видав він 1882. р. збірку: „Хуторна поезія“, на прикінці котрої видрукував „Зазивний лист до української інтелігенції“ — щось наче маніфест про потребу зміцнення українського літературного руху, як головного прояву національного життя, зосередивши той рух у Галичині.

Тут дає Куліш знову огляд розвитку національного українського письменства під пануванням польського й московського впливу і зупиняється на тих утисках, що їх зазнавало українське слово з боку московського уряду. Перелічивши всі заборони і всю шкоду, яку вони несли собою для української національної справи, Куліш зазначає, що українське слово й почуття національної свідомости виявляють з себе таку могутню духову силу, що ніяка потуга у світі, а тим паче московські утиски загасити його не можуть:

... „Не загине те слово, що дало животворящу запомогу аж двом літературам. Велике воно по своїй природі, а велике слово свідкує про величчє того народу, що зачав його у глибині свого духа. Так, ми немалий народ, дарма що нас не добачають наші сусіди у своїм величанні. Немалий уже тим, що, докіль стояли ми за Польщу, під п'ятою в Ляха ізвивалась Москва; а як почали стояти за Москву, стала тоді Польща пинцати під п'ятою в Москаля... Найбільше ж величчє української нації явне з того, що, зоставшись без церковного, полі-

тичного й наукового передовництва, спромоглась вона видати з себе самобутню літературу й затривожила не помалу силоміцних єдинителів Руси.“

Куліш надає фактові відродження самотійної української літератури тоді, як завмерло самотійне життя політичне, величезну вагу; цей факт оцінюють і самі вороги української справи.

...„Пам'тне бо нам слово московського оракула: що польське повстання єсть ніщо, як порівняти його з повстанням літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині.“

Отже Куліш радить землякам зятимити собі ці слова московського письменника¹⁾ і взятися піддержувати рідне письменство, „заложивши літературний кіш у вбезпеченому високою цивілізацією місті“, себто, перенести осередок українського видавництва до Львова, під захист австрійської конституції. Він пригадує, що „нема такої безодні, з котрої б не викабкалась нація моральною перевагою над стихійною силою“, і вбачає відрадну ознаку вже в тому, що Українці спромоглись на „протест перед усьогосвітньою інтелігенцією за сліпе й тиранське вбивання нашого національного духа“. За такий протест уважає Куліш свій „Зазивний лист“.

¹⁾ М. Катков, що дуже ворогував проти українства за часів „Основи“.

Обертаючись „Зазивним листом“ до української наддніпрянської інтелігенції, Куліш у той же час звернувся і до інтелігенції галицької, а разом із тим і до польської, з закликом до примирення. Таким закликом явилась опублікована Кулішем 1882. р. у Львові брошура: „*Крашанка Русинам і Полякам на Великдень 1882. року*“, присвячена „слободженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові й Адаму Міцкевічеві“. Щоб помирити обидві ворожі між собою сторони, мусів Куліш попереду з'ясувати причини цього ворогування й його винувників. І от він на-ходить винуватців сварки: духовенство, і православне, і римо-католицьке:

„Посердили нас із Ляхами люде богобоязні, богоугодні, богоподобні й мало-мало не богорівні. Посердили вони нас з великої своєї прихильности до наших неписьменних предків, з великої своєї ревности не по розуму, і от ми аж і досі не перестаємо одно на одного важким духом дихати.“

Це ворогування, посіяне чернечими вигадками і цькуванням, і довело до того, що

„дві гарні, найгарніщі у світі слав'янські народности... нацьковані одна проти однієї лукавими або сліпими вождями, готові були впитись одна в одну зубами, на погибіль землі, дорогої обом їм“.

Через цькування духовенства занедбували, мовляв, Українці великі польські заслуги перед культурою на Україні й дихали проти Польщі злобою, несли їй криваву руїну. Отже й

„Ляхи мусіли мститись і мстились над Руссю за свою надвереджену славу, за свою погублену отчизну, за своїх батьків, матірок, братів, сестер, дітей і внучаток...“

І це ворогування тягнеться й досі, і свій найгірший вислів знаходить у Галичині:

„Сидить тут завзятий Русин із своїм лютим, тисячелітнім ворогом Ляхом у тісній тіснєві між двома морями, й надихана століттями омани ярость робить їх обох біснєватими. Мов два леви, перед котрими тремтів колись грізний для всього християнства Босфор, — з великого жалю про те, що було та й минуло, з великої розпуки перед тим, що мусить певно бути, роздирають вони тепер один одному груди до самого серця, й позирають кривавими очима злости на ту втіху, котрою втішають спільних ворогів своїх. На сю мерзенну боротьбу тратять вони останні сили, останні свої засоби й, мов ті глєдіатори перед римським соборищем народів, обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитиметься ні один з їх потомків.“

Сконстатувавши історичні провини з обох боків — з українського і з польського, — Куліш закликає обидва ворожі табори до згоди, закликає, щоб вони подали собі взаїмно руки, гадаючи, що перші повинні зробити це Поляки, як сторона дужча й культурніша:

„Од Русинів шкодá ждати примирря: бо вони, як народ систематично придавлений убожеством і послїдувший у цивілізації між усіма Слав'янами, не здоліють підняти до самоосуду: вони, у своїм варварстві, почуваяться праведними і в своїй несвідомості історії, яко науки, здають ся собі пекельно, не по-людськи покривдженими. Треба ждати каяття й вороття від багатшого, од потужнішого, од вищого у просвіті, од свідомого в давній і новій політиці.“

Та, видко, сам Куліш не дуже то покладав надію на те, що прийде до згоди, та що Поляки перші простягнуть руку, бо вже в „Посліслові“ до „Крашанки“ чути в його досить песимістичні нотки на згадку про арешти серед Українців у Галичині, що саме відбулися в 1882. році, тим то він і дорікає польським поступовцям за те, що вони „знаходили що сказати в оправдання того, чого не оправдує ні християнське серце, ні політичний розсудок“. Воно так і вийшло: „Крашанка“ дуже не сподобалась Українцям, а Поляків Куліш також не міг прихилити до щирого порозуміння, бо польсько-українське ворогування в Галичині виходило зовсім не з якихось книжних, абстрактних причин, а з реальних відносин соціально економічного й політичного характеру, й цього не розумів та не бачив Куліш, що на все дивився крізь призму стародавніх історичних відносин, вичитуючи про них із книжок та архівів.

IX.

Етнографічні праці Куліша: „Записки о Южной Руси“. Видання для народа.

Найбільшою заслугою Куліша на полі української етнографії були видані ним „Записки о Южной Руси“ у двох томах у 1856.—57. роках.

На думку Куліша, це мала бути енциклопедія різних відомостей про український народ, про його життя в сучасному. Тут надруковано праці й матеріяли й самого Куліша, й інших осіб. Перший том присвячений увесь історичним споминам українського народа в тій формі, як їх передає народ од одного покоління до другого; сюди ввійшли перекази й легенди про Золоті Ворота, про Богдана Хмельницького і взагалі про часи Хмельнищини, про Мазепу й Палія, про Запорожців та гайдамаків, про гайдамацьких ватажків: Харка, Швачку, Шила, Залізняка, про боротьбу між унією і православієм, про боротьбу з Татарами і про події на Правобережній Україні за часів упадку польської Річі-Посполитої, перекази про деякі місцевости й оповідання „Бабусі з того світу про померші душі“; далі йде цілий ряд дум та історичних пісень, записаних од сліпих кобзарів переважно самим Кулішем.

Куліш розклав увесь цей матеріял инакше, ніж це робили інші етнографи-записувачі. „Він“, як каже історик української етнографії, московський учений Пипін, „уводив читача в самий процес етнографічних дослідів: не тільки подавав саму думу, казку, пісню, переказ, але знайомив із самою обстановою, з тими людьми, від яких записано перекази. Твір народної поезії виходить не анекдотичним фактом, як

квітка, відірвана від свого коріння, але навпаки — відкривається перед читачем в оточенні тих подробиць побуту, особистих народніх характерів і розумінь, серед котрих він існує в дійсности. Автор розповідає історію своїх шуканнів, малює побутові сцени, дає портрети своїх знайомих, і співаків, і кобзарів, і в результаті вийшов не такий збірник, які давали звичайно попередні етнографи, збірник фактів, одірваних од свого ґрунту, а повна етнографічна картина“.

Справі збирання пам'яток народньої поезії надавав Куліш велику вагу. „Врятувати від загибуні пам'ятку життя свого народа є справжній подвиг, який уже й тепер має велику вагу в очах кожної дійсно освіченої людини; але, коли на світі не зостанеться ні одного бандуриста, — а цей час уже близько — коли слідів старосвітського життя шукатимуть тільки по книжках та шпаргаллях, тоді ім'я кожного збирача творів народньої поезії матиме дещо спільне з їх невідомими творцями. Та й справді, — спочувати пісні, що блукає, як сирота, поміж людьми, зберегти її від забуття, чи не є це те саме, що дати притулок живій душі, котра без нашої дбайливости щезла б із цього світа? Розширити своїми відкриттями круг історичних відомостей, чи не значить це — самому стати частиною історії? Провести

джерело рідного слова й духа аж до майбутніх письменників, чи не значить це прислужитись їх успіхові?“ „Наші кабінетні люде“, зазначає Куліш на другому місці, „повторюючи один другого, кажуть, ніби на Україні не зосталося ніяких пам'яток старовини. Але сам народ, це така пам'ятка свого минулого життя, яка краще від усякого мистецтва вводить нас у пізнання того, як він жив до цього часу. Треба тільки придивитись до його морального образу, розкидані риси котрого збирає й поясняє нам етнографія“.

Другий том „Записокъ о Южной Руси“ має більш ріжноманітний характер. Тут уміщено такий матеріал: 1) „Казки й оповідачі“, етнографічні замітки з текстами народніх укр. казок, записаних художником Л. Жемчужниковим, і прекрасне оповідання про зустріч із кобзарем Остапом Вересаєм; 2) оповідання сучасника Поляка про походи проти гайдамаків, зложене з невиданого рукопису пана Симона Закревського; 3) „Наймичка“, поема Т. Шевченка, надрукована без імени автора, ніби знайдений десь у приватному рукописному альбомі твір невідомого автора; 4) „Записка“ члена „Малоросійської Колегії“ Григорія Теплова „про непорядки, які походять од зловживання правами і вжитками, підтвердженими для України грамотами“ — про насильства і зловживання

козацької старшини на Гетьманщині в пол. XVIII. віку; 5) „Орися“, ідиллія Куліша; 6) збірка українських народніх пісень, покладених на ноти А. Н. Маркевичем; 7) стаття галицького вченого Ів. Могильницького про старовинність і самобутність української мови; 8) оповідання про похорон на селі, записане на Харківщині і 9) дві статті про причини ворожнечі між Поляками й Українцями в XVII. столітті, одна — Куліша, а друга — польського вченого Міхала Грабовского¹⁾).

„Записки о Южной Руси“ високо оцінили були Українці. Не поділяючи цілком поглядів Куліша на причини польсько-українського ворогування, у своїй дуже прихильній оцінці праці Куліша зійшлися два найбільш авторитетні представники тогочасної української науки: Костомаров і Максимович. Та особливо високо ставив „Записки о Южной Руси“ Шевченко. Одержавши книжку від самого Куліша, він пише про неї в листі до Якова Кухаренка: „Такої доброї книжки на нашій мові ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзарь, і гетьман, і Запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на долоні показана. Куліш тут нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим

¹⁾ див. про це стор. 153.

самим і книга його вийшла добра, щира й розумна“. А в листі до Опанаса Марковича він пише: „Такої книги як ‚Записки о Южной Руси‘, я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра в руській літературі. Спасибі йому! Він мене неначе на крилах переніс у нашу Україну й посадив між старими сліпими товаришами-кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А, може, воно тим і живо, що просто“. А у своїм дневнику записав Шевченко ще більші похвали Кулішевим ‚Запискамъ‘: „Спасибі Кулішеві, що догадався прислати книжок . . . особливо вдячний я йому за ‚Записки о Южной Руси‘. Я сю книжку швидко знатиму на-пам’ять. Вона мені так живо, так чарівничо живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я немов із живими розмовляю з її сліпими лірниками й кобзарями. Прегарна благородна праця, брилянт у сучасній історичній літературі“.

*

Куліш був перший із українських письменників, котрий практично здійснив думку про потребу систематичного видання книжок для народу. Ми знаємо, що ще кирило-методіївські братчики мали на увазі таке видавництво, й сам Куліш на допиті показував, що він думав про видання популярних книжок українською

мовою з історії, духовної і світської, географії, ведення рахунків у господарстві й т. инше.

Здійснити цю програму цілком йому не довелося, але як-тільки настала йому змога видавати книжки для народа, він випускає в 1857. році свою „Граматку“, котра, поруч науки читання, письма й лічби, містила коротеньку історію України в уривках із дум разом із поясненнями, оповідання з Святого Письма, молитви й т. ин. Цю „Граматку“ у скороченому вигляді видав Куліш удруге в 1861. р., але за те тут уміщено дуже цікавий нарис: „Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів“. „Граматка“ Кулішева дуже припала до серця українського селянства, і в багатьох хатах її берегли з покоління в покоління як святиню.

У 1857. р. видав Куліш у своїй перерібці проповіді священика В. Гречулевича: „*Проповѣди на малороссійскомъ языкѣ*“. Цей В. Гречулевич іще в 1849. р. випустив перше видання своїх проповідей, склавши їх подільською говіркою української мови. В 1852. р., 1855. і 1856. роках видавав він знов окремі свої проповіді українською мовою. Куліш дав їм прекрасну літературну обрібку, подекуди дуже переробив і самий текст, пристосувавши його до зрозуміння народів на всьому просторі української землі.

Між 1860.—1862. роками видав Куліш 39 книжечок під загальною назвою: „*Сільська Бібліотека*“, куди ввійшли віршовані і прозаїчні твори найкращих тогочасних українських письменників, починаючи від Квітки і кінчаючи Шевченком. Ці книжечки, відомі під назвою „метеликів“, широко розходилися по Україні.

Х.

Куліш перекладчик. Біблія, європейські клясики.

Одна з найбільших заслуг Куліша перед рідною літературою — це його велика перекладна спадщина: поетичні і прозові переклади творів світового письменства. Ми вже знаємо з біографії Куліша¹⁾, що він іще в 50. роках заходився коло перекладу європейських клясиків на українську мову, бажаючи „виробити форми змужичалої нашої мови на послугу мислі всечоловічній“. Та головна частина перекладної праці припадає на останні роки Кулішевого життя.

На чолі перекладної діяльності Куліша треба поставити його переклади з Святого Письма. Перекладати Святе Письмо задумав Куліш зпочатку для Галичини, вважаючи, що український переклад матиме там дуже велике

¹⁾ див. стор 26.

значіння для скріплення національної справи взагалі. Він так про це й писав пізніше в одній із приміток до I. тому своєї „Исторіи возсоединенія Руси“. Зпочатку рішив було Куліш перекладати Біблію віршами, справедливо вважаючи її за поетичний твір єврейської (старожидівської) словесности. В 1868. році на сторінках львівської „Правди“ появилися, за підписом Павла Ратая, дві „*Мусієві пісні*“, далі пішов переклад псалмів і книги „Йова“. У 1869. році вийшов у Львові окремою книгою „*Йов*“ із передмовою: „Коли написано книгу Йова („вибірка з останнього працювання науки коло сієї речі“), а в 1871. році там же появилася „*Псалтир або книга хвали божої*“. Ці віршовані переклади, котрі відзначаються високими поетичними прикметами, друкував Куліш на спробу, але, вважаючи, що для потреб церковного вжитку важно мати точні прозові переклади, він видав 1870 р. „*Святе Письмо, перша частина Біблії, п'ять книг Мусієвих*“ і переклад чотирьох євангелистів, зроблений у співробітництві з д-ром Ів. Пулюєм (у Відні, 1870. року). Пізніше завернувся був іще раз Куліш до віршованого перекладу з Біблії, видавши в 1893. році в Коломиї: „*Товитові словеса*“ — апокрифічну книгу Старого Завіту. Окрім цих перекладів, зробив іще Куліш віршовану пе-

перібку „Пісні пісень“ з Біблії під назвою: „Хуторянка або співана хвала молодій перед весільними гостями, антична народня дивовижа“. В такій формі надрукував Куліш свій твір у буковинському альманаху „Руська Хата“, виданому 1877. році Данилом Млакою (Воробкевичем) у Чернівцях.

Тоді ж заходився Куліш коло повного прозового перекладу всієї Біблії, і вже влітку 1872. року в його був готовий перекладу усїєї Біблії Старого й Нового Завіту, приладжений до друку. Але він чогось не пустив його до друку, а пожежа хутора 1885. року знищила рукопис. Тоді Куліш заходився знову перекладати Біблію, задля чого позамовляв собі найкращі європейські видання з коментарями в ріжних мовах і невтомно працював над своїм перекладом, поспішаючи довести його до кінця. Останні два роки свого життя особливо запідливо працював він над Біблією, але не встиг докінчити: переклав усього три чверти цілої Біблії, а решту докінчив по смерті його Ів. Нечуй-Левицький. Переклад вийшов у Відні 1903. року накладом Британського Біблійного Товариства.

Після Біблії йдуть переклади з європейських клясиків. Насамперед переклади з Байрона, котрого Куліш дуже любив і часами наслідував його літературну манеру — писати

поєми, повні ліричних уступів із власними авторовими міркуваннями й увагами з приводу ріжних явищ минулого й сучасного життя. З Байрона переклав Куліш частину поеми: „*Дон Жуан*“, надрукувавши її в місячнику „Правда“ 1891 р. й тоді ж окремою відбиткою, переклав цілу поему: „*Чайльд-Гарольдова мандрівка*“, видану вже по його смерті в 1905. р. у Львові, поему „*Шільонський в'язень*“ і кілька ліричних п'єс, надрукованих у збірнику „Позичена Кобза“ (Женева, 1897. року).

Крім Байрона, перекладав Куліш іще великих німецьких поетів: Шіллєра, Гете й Гайне. Більшість цих перекладів зібрав до купи й видав у згаданій тільки-що книжці: „*Позичена Кобза, переспіви чужомовних співів*“. З Шіллєра перекладені, між иншим, його відома балада „Граф Габсбург“, „Ідеали“, „Кунштарі“, „Пісня про дзвін“, з Гете: „Коринтська молода“, „Римські елегії“ та инше; з Гайне — кілька десятків поезій із його „Книги пісень“. Переклав також Куліш і драму Шіллєра „Вільгельм Тель“ (досі не надрукована).

Іще на початку 60. років переклав Куліш три балади Міцкевіча: „Русалка“, „Химери“ і „Поворот тата“, — всі вони увійшли в „Досвітки“, Нікітіна, Кольцова, Фета, Некрасова, Ол. Толстого і Мінаєва. Взагалі віршовані переклади Куліша відзначаються тими при-

кметами, що й його власні поезії: барвистою, багатю, гнучкою мовою, що передає як-найтонші відтінки почуття й красу мистецьких образів. Переклади з російського Куліш подекуди переробив, „зукраїнізував“, і в такій формі деякі з них є просто перлинами української поезії („Степ о півдні“, „На греблі“, „Гадання-віщування“).

Та найбільшою заслугою Куліша, як перекладчика, є його переклад Шекспірових драм. Як каже Франко, Куліш взявся до перекладу Шекспіра як „пан української мови“, володіючи всіма секретами її багатства й сили, й тому справді його переклади вийшли зразковими, передаючи текст геніяльного Англійця не тільки з найбільшою точністю, але з усіма нюансами його форми. Вже в 1882. році видав Куліш том I. „Шекспірових творів“, куди ввійшли: „Отелло“, „Троїл та Кресида“ й „Комедія помилок“. Він мав незабаром випустити і другий том, куди мали ввійти: „Король Лір“, „Коріюлян“ і „Приборкана гоструха“. Але цей том так і не вийшов, і названі драми появилися вже аж по смерті Куліша, разом із другими драмами Шекспіра, під редакцією Ів. Франка в 1899—1902 роках у Львові. Всього видано тоді десять драм, крім названих іще: Гамлет, Макбет, Антоній і Клеопатра, Юлій Цезар, Ромео та Джульєта, Міра за міру, Багацько

галасу знечевля. До кожної з них Франко додав свою вступну розвідку. Куліш переклав іще дві річі з Шекспіра „Венецького Купця“ й „Цимбеліна“, але рукописи їх загубилися.

Своїми перекладами Шекспірових творів вніс Куліш до скарбниці українського слова як-найдорожчу вкладку: небагато літератур можуть похвалитися такими мистецькими перекладами Шекспіра, як українська — завдяки праці Куліша.

Зміст.

Частина перша. Життя Куліша й його літературно-громадська праця.

	стор.
I. Кулішів рід. Молоді роки. Шкільна наука в Новгороді-Сіверському. Перші літературні інтереси. Університет. Учительська служба . . .	3
II. Учителювання в Києві. Етнографічні мандрівки. „Україна“ й „Михайло Чарнишенко“. Кирило-Методіївське Братство. „Чорна Рада“. Куліш у Петербурзі. Арешт і заслання	17
III. Куліш знову на волі. Праця в Петербурзі. „Основа“. Початок зміни в поглядах на козачину й початок розриву з українським громадянством	24
IV. Зносини Куліша з Галичиною. Служба в Польщі. Куліш переносить свою працю за кордон. Розрив із земляками. Останній побут Куліша у Львові	35
V. Останні роки життя Куліша. Смерть і похорон. Куліш як людина і громадянин. Його значіння в діях українського національного відродження	49

Частина друга. Огляд важніших літературних і наукових творів Куліша.

	стор.
I. Поезія Куліша: Збірники „Досвітки“, „Хуторна поезія“ „Дзвін“	66
II. Епічна поезія: „Україна“, „Магомет і Хадиза“, „Маруся Богуславка“, „Хуторні недогарки“, „Грицько Сковорода“, „Куліш у пеклі“ . .	86

